

KLAIPĖDOS UNIVERSITETO
SOCIALINIŲ IR HUMANITARINIŲ MOKSLŲ FAKULTETO
PSICHOLOGIJOS KATEDRA

VAIKŲ SU AUTIZMO SPEKTRO SUTRIKIMU EMOCIJŲ
SUPRATIMO IR EKSPRESYVAUS PIEŠIMO YPATUMAI

Konsultavimo psichologijos studijų programos
magistro baigiamasis darbas

Autorė

Skirmantė Labarauskaitė

Vadovė

doc. dr. Liana Brazdeikienė

Klaipėda, 2021

TURINYS

IVADAS	4
PAGRINDINĖS SAŲOKOS	6
1. LITERATŪROS APŽVALGA	7
1.1. Autizmo spektro sutrikimo samprata, požymiai ir priežastys	7
1.2. Emocijos samprata ir funkcijos	9
1.2.1. Vaikų emocijų supratimas ir vyraujančios raidos teorijos.....	10
1.2.2. Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, emocijų supratimo ypatumai	14
1.2.3. Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, ir vaikų, neturinčių šio sutrikimo, gebėjimo suprasti emocijas palyginimas	15
1.3. Ekspresyvaus piešimo samprata	18
1.3.1. Ekspresyvaus piešimo raida	19
1.3.2. Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą ekspresyvaus piešimo ypatumai	20
1.3.3. Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą ir įprastos raidos vaikų ekspresyvaus piešimo ypatumų palyginimas.....	22
1.4. Emocijų suvokimo pateikimas išraiškingame piešinyje.....	24
2. METODIKA	26
2. 1. Tyrimo dalyviai	26
2.2. Duomenų įvertinimo būdai.....	27
2.2.1. Piešiniai, išreiškiantys veido emocines išraiškas.....	27
2.2.2. Žymėjimo užduotis	27
2.2.3. Piešimo užduotis.....	28
2.3. Tyrimo eiga.....	29
2.4. Tyrimo etika	29
2.5. Duomenų apdorojimas.....	30
3. TYRIMO REZULTATAI	31
3.1. Pagrindinių emocijų atpažinimo iš veido išraiškų palyginimas tiriamųjų grupėse	31
3.2. Pagrindinių emocijų supratimo iš pateiktų žodinių situacijų palyginimas tiriamųjų grupėse	32

3.3. Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, pagrindinių emocijų supratimo iš pateiktų žodinių situacijų, naudojant vaizdinę medžiagą ir nenaudojant vaizdinės medžiagos, palyginimas	33
3.4. Bazinių emocijų ekspresyvaus piešimo panaudojant grafines užuominas palyginimas tiriamųjų grupėse	35
4. REZULTATŲ APTARIMAS	38
4.1. Tyrimo ribotumai ir tolesnių tyrimų gairės	42
IŠVADOS	44
LITERATŪRA	45
SANTRAUKA	48
SUMMARY	49
PRIEDAI	50

IVADAS

Šiuo metu autizmo spektro sutrikimas (ASS) dėl savo sampratos ir paties sutrikimo įvairiapusiškumo bei savitumo kelia vis didesnę susidomėjimą. Kanner (1943) pirmą kartą suformulavo autizmo spektro sutrikimo apibrėžimą, kuriame kaip pagrindinį požymį išskyrė individų negebėjimą užmegzti įprastą emocinį ryšį su aplinkiniais. Šiuo metu originali Kanner autizmo spektro sutrikimo koncepcija yra šiek tiek modifikuota (cit. Rump, Giovannelli, Minshew & Strauss, 2009). Mayers (2005) autizmo spektro sutrikimą apibūdina kaip vaikystėje atsirandantį sutrikimą, kuriam yra būdingas negebėjimas komunikuoti, socialiai sąveikauti bei suprasti kitų mąstymą (Mayers, 2005, p. 205). Pastebima, jog emocinio kontakto sunkumai vis dar nurodomi kaip pagrindinis autizmo spektro sutrikimo bruožas. Rump ir kolegų (2009) teigimu, emocinis ryšys su aplinkiniais yra didelis iššūkis autizmo spektro sutrikimą turintiems asmenims – jie dažnai negeba tinkamai reaguoti į kitų individų emocines išraiškas.

Paprastai žmonės be didelių sunkumų pastebi kitų individų emocijas ir nenumaldomai patiria savo emocines reakcijas. Lindquist ir Barrett (2008) teigia, jog kiekviena emocija sukuria sudėtingą veido, fiziologinių reakcijų, elgesio, veiksmų ir jausmų rinkinį. Nors visuotinai egzistuoja daugybė įvairių emocijų, vis dėlto, kelios iš jų yra priskiriamos pagrindinėms, bazinėms, tai – džiaugsmas, liūdesys, baimė, nuostaba, pyktis ir pasibjaurėjamas (Ekman, 1999; Paužienė, 2005).

Pasak Herba ir Phillips (2004), emocijų supratimas apima kelių rūšių dirgiklių, tokių kaip – veido išraiška, balso intonacija, kūno kalba, verbalizacijos turinys, apdorojimą. Mokslinėje literatūroje buvo aptikta prieštaringų išvadų apie asmenų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, gebėjimą suprasti emocijas. Kai kurie tyrimai (pvz.: Capps, Yirmiya & Sigman, 1992; Gepner, Deruelle & Grynfeldt, 2001; Ozonoff, Pennington & Rogers, 1989) patvirtina individų su autizmo spektro sutrikimu gebėjimą suvokti emocijas. Tuo tarpu, kiti (pvz.: Celani, Battacchi & Arcidiacono, 1999; Hobson, Ouston & Lee, 1989; Linder & Rosen, 2006), – konstatuoja, kad lyginant su įprastos raidos individais, – asmenų su autizmo spektro sutrikimu gebėjimas suprasti emocijas yra sutrikęs (cit. Rump et al., 2009). Tad iš tiesų lieka neaišku, ar autizmo spektro sutrikimą turintis asmenys iš tikrųjų pasižymi nepažeistu gebėjimu atpažinti emocinę veido išraišką.

Emocijų supratimas yra glaudžiai susijęs su ekspresyviu (išraiškingu) piešimu. Piešiniai vaizduoja ne tik kasdienes daiktus, objektus, bet ir gali išreikšti psichologinę nuotaiką bei pagrindines emocijas. Pavyzdžiui, verkiančio žmogaus piešinys ir nulaužto medžio po tamsiu dangumi atvaizdavimas gali reikšti liūdesį (Brechet & Jolley, 2014).

Ekspresyvas piešimas yra svarbus vaikų raidai, nes tai leidžia jiems išsiugdyti emocinę / konceptualią perspektyvą, peržengiančią tiesiogines vaizduojamojo subjekto reikšmes (Brechet & Jolley, 2014). Nors autoriai pabrėžia ekspresyvaus piešimo svarbą vaikų raidai, vis dėlto Jolley, Fenn ir Jones (2004) mano, kad ekspresyvas piešimas yra palyginti mažai tyrinėta sritis. Savo išleistoje knygoje apie vaikų piešinius, – Jolley (2010) teigia, kad vaikų piešiniai, kaip priemonė nuotaikoms, jausmams ir idėjoms operuoti, estetiniu požiūriu yra labai mažai ištyrinėta sritis. Šiuo metu taip pat aptinkama nedaug tyrimų, kuriuose būtų tiriami vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, ekspresyvaus piešimo ypatumai.

Kadangi kyla prieštaravimų bei trūksta tyrimų vaikų su autizmo spektro sutrikimu atžvilgiu, šiuo tyrimu bus siekiama iširti vaikų su autizmo spektro sutrikimu pagrindinių emocijų supratimą ir ekspresyvaus piešimo ypatumus.

Darbo tikslas: palyginti įprastos raidos ir autizmo spektro sutrikimą turinčių vaikų emocijų supratimo ir ekspresyvaus piešimo ypatumus.

Baigiamojo darbo uždaviniai:

1. Palyginti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, ir įprastos raidos vaikų pagrindinių emocijų atpažinimą iš veido išraiškų.
2. Palyginti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, ir įprastos raidos vaikų pagrindinių emocijų supratimą iš pateiktų žodinių situacijų.
3. Palyginti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, pagrindinių emocijų supratimą iš pateiktų žodinių situacijų naudojant vaizdinę medžiagą ir nenaudojant vaizdinės medžiagos.
4. Palyginti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, ir įprastos raidos vaikų bazinių emocijų ekspresyvų piešimą naudojant grafines užuominas.

PAGRINDINĖS SĄVOKOS

Autizmo spektro sutrikimas (angl. Autism spectrum disorder). Pagal Tarptautinę ligų klasifikaciją (TLK – 10 – AM) autizmo spektro sutrikimas apibrėžiamas kaip nenormalus ar sutrikęs vystymasis, kuris pasireiškia vaikams iki 3 metų amžiaus. Psichopatologija pasireiškia sutrikusiose funkcionavimo srityse, tokiose kaip – socialinis bendravimas, komunikacija ir ribotas, stereotipinis bei pasikartojantis elgesys. Be šių specifinių diagnostinių požymių, yra dar ir kitų nespecifinių sutrikimų, tokių kaip – fobijos, miego ir mitybos sutrikimai, žemas frustracijos toleravimas, agresija (nukreipta į save).

Emocija (angl. emotion). Bagdonas ir Bliumas (2019) emocijos sąvoką apibrėžia kaip konkrečiomis aplinkybėmis išgyvenamas santykis su supančia aplinka, kitais asmenimis bei su pačiu savimi. Emocija apima ne tik malonius, nemalonus ar prieštarigus išgyvenimus, bet ir fiziologinius ir elgesio bei mimikos ar pantomimikos pokyčius. Emocijos skiriasi savo poliariškumu bei raiškos stiprumu (Bagdonas ir Bliumas, 2019, p. 75).

Bazinės / pagrindinės emocijos (angl. basic emotions). Ekman (1999), Paužienė (2005) išskiria šias pagrindines emocijas: džiaugsmą, liūdesį, nuostabą, baimę, pyktį ir pasibjaurėjimą.

Emocijų supratimas (angl. emotion perception). Herba ir Philips (2004) emocijų supratimo sąvoką aiškina kaip suvokimą, kuris yra pagrindinis socialinės sąveikos elementas, įgalinantis asmenis tiksliai atpažinti kitų individų ketinimus ir skatinantis atitinkamus atsakus. Emocijų supratimas apima kelių rūšių dirgiklių, tokių kaip – veido išraiška, balso intonacija, kūno kalba, verbalizacijos turinys, – apdorojimą.

Ekspresyvus / išraiškingas piešimas (angl. expressive drawing). Burkitt Barrett ir Davis (2003), Ives (1984), Jolley (2010), Jolley, Fenn ir Jones (2004), Morra, Caloni d' Amicko (1994) bei Picard, Brechet ir Baldy (2007) ekspresyvų piešimą apibrėžia kaip emocinės / konceptualiosios perspektyvos perteikimą piešinyje (cit. Brechet & Jolley, 2014).

1. LITERATŪROS APŽVALGA

1.1. Autizmo spektro sutrikimo samprata, požymiai ir priežastys

Aleksandrovich (2014) autizmo spektro sutrikimą apibūdina kaip „skėtinį“ terminą, kuris apima penkias skirtingas diagnostikos kategorijas, tokias kaip – autizmo sutrikimą, Aspergerio, įvairius raidos sutrikimus, Reto ir vaikų dezintegracijos sutrikimą.

Pagal Tarptautinę ligų klasifikaciją (TLK – 10 – AM) autizmo spektro sutrikimas priskiriamas įvairiapusių sutrikimų grupei. TLK – 10 – AM nurodoma, kad autizmo spektro sutrikimas yra nenormalus ar sutrikęs vystymasis, pasireiškiantis iki trejų metų amžiaus, ir apima tris sutrikusias sritis: socialinį bendravimą, komunikaciją ir stereotipinį bei pasikartojantį elgesį. Taip pat, be šių specifinių diagnostinių požymių, yra dar ir kitų, tokių kaip – fobijos, miego, mitybos sutrikimai, žemas frustracijos toleravimas, agresija (nukreipta į save). TLK – 10 – AM sisteminių ligų sąrašė psichikos ir elgesio sutrikimų skyriaus psichologinės raidos poskyryje įvairiapusiai raidos sutrikimai suskirstyti į 8 kategorijas: vaikystės autizmą, netipinį, Reto sindromą, kitus dezintegracinius vaikystės sutrikimus, hiperaktyvų elgesį, susijusį su protiniu atsilikimu ir stereotipiniais judesiais, Aspergerio sindromą, kitus įvairiapusių raidos sutrikimus bei nepatikslintus įvairiapusių raidos sutrikimus.

Vaikai, kuriems diagnozuota autizmo spektro sutrikimų kategorija pasižymi bendru socialiniu ir komunikacijos deficitu, turi neįdomio bendravimo sunkumų, tokių kaip – akių kontaktas, veido išraiška. Taip pat jiems būdingas negebėjimas plėtoti ryšių su bendraamžiais, vėlyvas ar nepakankamas kalbos vystymasis, negebėjimas inicijuoti ir palaikyti pokalbio, savitos kalbos vartojimas bei socialinės vaizduotės trūkumas (Low & Lee, 2011).

Demir (2014) teigia, kad vaikams, turintiems autizmo spektro sutrikimą, pasireiškia socialinių įgūdžių deficitas, kuris pasitaiko neverbalinės komunikacijos, dėmesio ir socialinio abipusiškumo srityse. Autorius nurodo, kad socialinių įgūdžių trūkumas yra vienas iš pagrindinių autizmo spektro sutrikimui būdingų bruožų. Šių įgūdžių lygis yra susijęs su vaiko kalbos gebėjimais, intelekto lygiu ir galimybe įgyti išsilavinimą. Taip pat socialinių įgūdžių deficitas priklauso nuo lyties, amžiaus, mokyklinio amžiaus, problemiško elgesio, autizmo sunkumo laipsnio, mokymosi aplinkos bei nuo to, ar vaikas turi brolių ir seserų (cit. Aksoy, 2018).

Amerikos Psichologų Asociacija (APA, 2013) nurodo, kad autizmo spektro sutrikimu yra laikomas neuro – raidos sutrikimas, pasireiškiantis socialinio bendravimo ir socialinės sąveikos sutrikimais. Taip pat pasižymintis pasikartojančio elgesio, ribotais interesais ir veikla, paprastai pasireiškiančiais per pirmuosius trejus gyvenimo metus. Baio ir kolegų (2018) mano, jog pradiniai

autizmo spektro sutrikimo požymiai ir simptomai paprastai pasireiškia ankstyvuojų vystymosi laikotarpiu, tačiau socialiniai trūkumai ir elgesio modeliai gali būti nepripažįstami, kaip autizmo spektro sutrikimo simptomai iki tol, kol vaikas negali pateikti socialinių, švietimo, profesinių arba kitų svarbių gyvenimo etapų reikalavimų.

Aleksandrovich ir Zoglowek (2014) pateikia autizmo spektro sutrikimo sąvoką kaip spektro sutrikimą, o tai reiškia, kad nors šios kategorijos turi tam tikrų panašumų, kiekviena iš jų turi unikalias savybes ir diagnostinius kriterijus. Taigi kiekvienas autizmo spektro sutrikimą turintis asmuo yra paveiktas nevienodai, todėl simptomai gali pasireikšti bet koku deriniu ir svyruoti nuo labai lengvų iki gana sunkių. Pavyzdžiui, vaikų su autizmo spektro sutrikimu kognityviniai gebėjimai svyruoja nuo aukštesnio nei vidutinis intelektas iki sunkaus protinio sutrikimo (Aleksandrovich & Zoglowek, 2014).

Amerikos psichiatrijos asociacijos diagnostikos ir statistikos vadovo penktoji versija (DSM-5) nurodo standartizuotus kriterijus, padedančius diagnozuoti autizmo spektro sutrikimą. Svarbiausiais autizmo spektro sutrikimo požymiais yra laikomi: nenormali ar sutrikusi socialinė sąveika ir komunikacijos pokyčiai bei labai ribotos veiklos ir susidomėjimo sritys. Šio sutrikimo pasireiškimas labai skiriasi priklausomai nuo to, koks yra sutrikimo sunkumo lygis ir nuo asmens chronologinio amžiaus (Geogiades et al., 2011).

Taip pat DSM-5 pateikia šiuos tris autizmo spektro sutrikimo sunkumo lygius, kurie apibrėžiami asmeniui reikalingu paramos lygiu:

- 1 lygis** – reikalinga parama;
- 2 lygis** – reikalinga didelė parama;
- 3 lygis** – reikalinga labai didelė parama.

Iš tiesų kuo labiau individui reikalinga parama, tuo didesnis socialinių įgūdžių deficitas pasireiškia (Aksoy, 2018).

Kalbant apie sutrikimo kilmę, šiomis dienomis autoriai autizmo spektro sutrikimo kilmę sieja su smegenų anatomija, imunologinio pažeidimo faktoriais ir genetika. Kaufmann (2014), Belmonte ir kolegos (2004) bei Schultz ir Klin (2002) teigia, kad šiuolaikinės technologijos leidžia nustatyti autizmo spektro sutrikimus lemiančius veiksnius, įskaitant serotonino kiekį keliose smegenų struktūrose (cit. Aleksandrovich & Zoglowek, 2014). Panašiai mano ir Thompson (2013), kuris teigia, kad autizmo spektro sutrikimas yra susijęs su smegenų disfunkcija. Skirtingi įvykiai gali sukelti įvairaus laipsnio smegenų veikimo sutrikimus su atitinkamais pokyčių simptomais, pavyzdžiui: genetinės priežastys, vystymosi sąlygos, toksinų poveikis. Newschaffer (2006) mano, kad galima nustatyti ir aplinkos veiksnius, kurie gali lemti autizmo spektro sutrikimo atsiradimą, tokius kaip – gimdymo traumas, alergija maistui ar virškinimo hormonų pusiausvyros stoka (cit. Aleksandrovich & Zoglowek, 2014).

Taigi autizmo spektro sutrikimas yra nevienalytė būklė, turinti daugybę priežastinių ir sutampančių neurobiologinių mechanizmų (Thompson, 2013). Šiam sutrikimui, pasireiškiančiam ankstyvoje vaikystėje, yra būdingi nežodinio bendravimo sunkumai, dėmesio, socialinės vaizduotės trūkumas, stereotipinis bei pasikartojantis elgesys.

1.2. Emocijos samprata ir funkcijos

Bagdonas ir Bliumas (2019) aiškinamajame psichologijos terminų žodyne pateikia emocijos sąvoką kaip konkrečiomis aplinkybėmis išgyvenamą santykį su supančia aplinka, kitais asmenimis bei su pačiu savimi. Autoriai teigia, jog emocija apima ne tik malonius, nemalonus ar prieštarigus išgyvenimus, bet ir fiziologinius, elgesio (pvz.: pulso dažnis, prakaitavimo pokyčiai) bei mimikos ar pantomimikos pokyčius. Taip pat emocijos skiriasi savo poliariškumu, pavyzdžiui, teigiama – džiaugsmas, neigiama – liūdesys. Jos skiriasi ir pagal raiškos stiprumą, t. y. nuo silpnų (pvz.: emocinis tonas) iki kraštutinių, sunkiai valdomų ar nevaldomų savo valios pastangomis reakcijų, tokių kaip afektas (Bagdonas ir Bliumas, 2019, p. 75).

Saari, Mumme bei Campos (1998) emocijos sąvoką apibrėžia kaip subjektyvias reakcijas, kurias individas patiria reaguodamas į aplinkos stimulus. Pavyzdžiui, džiaugsmas, kurį vaikas patiria gaudamas seniai lauktą dovaną. Kitais žodžiais tariant, tai greitas situacijos įvertinimas, kurio dėka asmuo pasirengia veikti (cit. Žukauskienė, 2012, p. 244).

Bagdonas ir Bliumas (2019, p. 75) teigia, jog emocijos atlieka adaptyvias funkcijas.

Autoriai išskiria šias emocijų funkcijas:

- **signalinę** – geba pranešti apie poreikio tenkinimą arba netenkinimą, iškilusias kliūtis siekiant norimo tikslo ar gresiantį pavojų;
- **mobilizacinę** – siekiant išvengti pavojaus mobilizuoja organizmo išteklius. Geba pagreitinti kvėpavimą, suaktyvinti jutimų jautrumą;
- **bendravimo** – iš kurios raiškos požymių galime spręsti apie kito asmens būseną.

Taip pat šie autoriai teigia, jog dažniausiai yra išskiriamos šios pagrindinės būsenos: pyktis, panieka, bjaurėjimasis, sielvartas, baimė, kaltė, pavydas, džiaugsmas, gėda ir nuostaba (Bagdonas ir Bliumas, 2019, p. 75).

Izard (1977) kaip bazines, pagrindines emocijas išskiria: džiaugsmą, susidomėjimą – susijaudinimą, nuostabą, liūdesį, pyktį, pasibjaurėjimą, panieką, baimę, gėdą ir kaltę. Autorius nustatė, jog dauguma prieš tai minėtų emocijų yra būdingos ir kūdikiams, pavyzdžiui: džiaugsmas, pyktis, susidomėjimas, pasibjaurėjimas, nuostaba, liūdesys, baimė. Kūdikio džiaugsmą rodo jo

lūpiose atsiradusi šypsena, pakilę skruostai, spindančios akys, pyktį – suraukti ir nuleisti antakiai, įdėmus žvilgsnis, suspausti žandikauliai (Myers, 2008, p. 653).

Tad emocija yra organizmo reakcija į aplinkos stimulus, kuri gali skirtis raiškos poliariškumu bei stiprumu ir kuri atlieka adaptyvią, mobilizacinę, bendravimo funkcijas. Džiaugsmas, liūdesys, baimė, pyktis, pasibjaurėjimas – dažniausiai autorių išskiriamos bazinės emocijos.

1.2.1. Vaikų emocijų supratimas ir vyraujančios raidos teorijos

Individo gebėjimas suprasti emocijas skatina bei gerina žmonių tarpusavio komunikaciją (Žukauskienė, 2012, p. 254). Herba ir Phillips (2004) pateikia emocijų supratimo sąvoką ir teigia, jog šis suvokimas yra pagrindinis socialinės sąveikos elementas, nes tai įgalina asmenis tiksliai atpažinti kitų individų ketinimus ir skatina atitinkamus atsakus.

Emocijas galima suvokti iš veido, balso išraiškų, elgesio ar situacijų (Herba & Phillips, 2004). Vis dėlto mokslinėje literatūroje vyrauja veido ir balso išraiškų suvokimo tyrimai.

Gebėjimas atpažinti veido išraiškas yra nepaprastai svarbus nustatant tarpasmeninius ryšius ankstyvajame gyvenimo etape (Rump et al., 2009). Nuo pat pirmųjų gyvenimo valandų kūdikis patiria emocinius dirgiklius. Pavyzdžiui, suaugusieji išreiškia džiaugsmą savo balso švelnumu bei besišypsančiu veidu (Batty & Taylor, 2006).

Young – Browne, Rosenfeld ir Horowitz (1977) atlikti tyrimai atskleidžia, jog jau trijų ar keturių mėnesių amžiaus įprastos raidos kūdikiai gali atskirti laimingų, liūdnų ir nustebusių veidų atvaizdus (cit. Rump et al., 2009). Izard ir kiti autoriai (1995) teigia, jog šešių mėnesių kūdikiai pradeda atpažinti daugumą teigiamų emocijų išraiškų, pavyzdžiui džiaugsmą (cit. Žukauskienė, 2012, p. 253). Soken ir Pick (1992) atliktas tyrimas rodo, kad iki septynių mėnesių amžiaus vaikams demonstruojant dinamiškus laimingus ir piktus veidus, šie geba juos atskirti (cit. Rump et al., 2009). Tačiau Batty ir Taylor (2006) nuomone, nors kūdikiai rodo veido išraiškas labai ankstyvame amžiuje, jos yra tik refleksinės ar imitacinės. Labai ankstyva kūdikių komunikabilumo mimika dažnai atspindi jų pačių vidinę būseną ir dėl šios priežasties tikriausiai nėra prasminga (cit. Batty & Taylor, 2006).

Žukauskienė (2012, p. 254) pastebi, kad sulaukę vienų metų vaikai pradeda labiau reaguoti į neigiamus įvykius arba stimulus nei į pozityvius. Antraisiais gyvenimo metais, Pons, Lawson, Harris ir de Rosnay (2003) manymu, vaikai geba interpretuoti suaugusiųjų emocines reakcijas, sukeliančias jiems konkrečius padarinius (cit. Batty & Taylor, 2006).

Pasak Widen ir Russell (2003), iki ketverių metų amžiaus vaikai atpažįsta prototipinius laimės, liūdesio ir pykčio atvaizdus. Be to jie vis geriau supranta baimę ir netikėtumą. Kai kurie tyrėjai (pavyzdžiui, Bruce et al., 2000, Durand, Gallay, Seigneuri, Robichon & Baudouin, 2007, Mondloch, Geldart, Maurer & Le Grand, 2003) teigia, jog vaikai iki dešimties metų amžiaus sugeba atpažinti daugumą emocinių išraiškų suaugusiems individams būdingu lygiu. Žinoma, tai dar priklauso ir nuo jiems pateiktų užduočių reikalavimų (cit. Rump et al., 2009).

Daugybės emocinių išraiškų atpažinimo raidos atliktų tyrimų (pvz.; Boyatzis, Chazen & Ting, 1993; Odom & Lemond, 1972; Philippot & Feldman, 1990) rezultatai atskleidžia, jog su amžiumi emocinių išraiškų atpažinimas gerėja. Tačiau Camras ir Allison (1985), De Sonnevile ir kitų (2002), Gross ir Ballif (1991), Smith ir Walden (1998) bei Vicari ir kolegų (2000) atlikti tyrimai rodo, kad emocijų išraiškų atpažinimas neišryškėja kaip vienas konkretus etapas individo raidoje, veikiau vaikų sugebėjimai ilgainiui atsiranda pamažu. Pirmiausiai ir tiksliausiai yra atpažįstama laimės, vėliau liūdesio ar pykčio išraiška ir dar – vėliau nuostabos ar baimės išraiška. Pasak Gross ir Ballif (1991), vaikams sunku atpažįsti neutralias veido išraiškas (cit. Herba & Phillips, 2004).

Vyresni vaikai, atpažindami emocines išraiškas, dėmesį skiria ne tik veido išraiškoms, bet ir situacinėms užuominoms. Nuo trejų iki penkerių metų amžiaus vaikai beveik visą dėmesį skiria veido išraiškoms, tačiau aštuonerių ar devynerių metų amžiaus jie papildomai jau remiasi ir situacinėmis užuominomis. Be to Izard ir Harris (1995) nuomone, su amžiumi, vaikai geriau geba suprasti savo emocinį „pasaulį“ ir aplinkinių asmenų mišrias emocijas (cit. Herba & Phillips, 2004).

Šiuo metu vyrauja trys raidos teorijos, kurios mėgina paaiškinti, kaip anksti formuojamos ir konstruojamos žinios, susijusios su emocijų supratimu:

- Kai kurių autorių manymu, pavyzdžiui Izard (1971, 1994, 2009), vaikai ankstyvajame amžiuje suvokia pagrindines emocijas pagal tam tikras su jomis susijusias veido išraiškas. Ši teorija yra pagrįsta darvinistiniu principu (Darwin, 1872). Autoriaus teigimu, šis principas atskleidžia, jog egzistuoja įgimtas polinkis, kurio dėka individas geba atpažinti ir išreikšti emocijas ryškiomis veido išraiškomis, tokiomis kaip – laimė, baimė, pyktis, nustebimas, liūdesys, pasibjaurėjimas. Denham (1998), Izard (1994, 2009) bei Izard ir kolegos (2001) teigia, jog remiantis šia prielaida, veido išraiškų atpažinimas yra pirmas ir svarbiausias žingsnis, kurį vaikai naudoja kaupdami vis sudėtingesnes žinias apie emocijas (cit. Gimenez – Dasi, Quintanilla & Lucas – Molina, 2018).

- Anot kitų autorių, pavyzdžiui Pons, Harris ir Doudin (2002), Pons ir kolegų (2004), emocijų pažinimas prasideda nuo veido išraiškų atpažinimo, tačiau jos yra suskirstytos į hierarchines ir vis sudėtingesnes komponentų sekas (cit. Gimenez – Dasi et al., 2018).

Pons ir Harris modelis, aiškina, kad vaikų emocijų suvokimas, susideda iš trijų plėtros etapų, kuriuose yra išskiriama po tris skirtingus komponentus (kompetencijas):

◦ *Pirmasis etapas* – emocijų išorinis matmuo (nuo 2 iki 4 (5) metų). Šio etapo metu išryškėja trys emocijų supratimo kompetencijos:

Atpažinimas. Pasak Bullock ir Russell (1985), Cutting ir Dunn (1999), Denham (1986) bei Dun, Brown ir Beardsall (1991), atpažinimas suprantamas kaip vaikų sugebėjimas atpažinti ir pažymėti skirtingas emocijas stebint veido išraiškas. Šios išraiškos susijusios su bazinėmis emocijomis.

Išorinės priežastys. Barden, Zelco, Duncan ir Masters (1980), Cutting ir Dunn (1999), Denham (1986), Harris, Olthof, Terwogt ir Hardman (1987), Hughes ir Dunn (1998) bei Pons, Harris ir de Rosnay (2004) teigimu, išorinės priežastys suvokiamos kaip vaikų gebėjimas suprasti kito asmens jaučiamų emocijų pasireiškimą, kurį nulemia išorinės priežastys. Pavyzdžiui, vaikas geba suvokti, kokią emociją kitas individas patiria netekęs augintinio, t. y. vaikas sugeba suprasti, jog asmuo jaučia liūdesį.

Atsiminimai. Pasak Haris (1983), Haris, Guz, Lipian ir Man – Shu (1985), Lagattuta ir Wellman (2001), Lagattuta, Wellman ir Flavell (1997) bei Pons, Harris ir de Rosnay (2004), šios kompetencijos dėka vaikai pradeda suprasti ryšius tarp emocijų ir atminties. Pavyzdžiui, vaikas gali pajusti liūdesį, kai prisimena asmenį, kuris pametė dovaną.

◦ *Antrasis etapas* – vidinis emocijų matmuo (nuo 4 (5) iki 8 (9) metų). Šio etapo metu pasireiškia trys emocijų supratimo komponentai:

Troškimas. Pasak Harris, Johnson, Hutton, Andrews ir Cooke (1989), Pons, Harris ir de Rosnay (2004) bei Yuill (1984), troškimas reiškia vaikų gebėjimą įvertinti, kad kitų asmenų emocinės reakcijos priklauso nuo jų norų, ir suprasti, kad žmonės gali skirtingai jaustis toje pačioje situacijoje dėl skirtingų troškimų. Pavyzdžiui, du individai, atsidūrę toje pačioje situacijoje (abu nori užkandžio ir mato prieš save dubenį žirnių, tačiau jų troškimai skiriasi – vienas asmuo mėgsta žirnius, o kitas jų nepakenčia) – gali jausti skirtingas emocijas.

Tikėjimas. Bradmetz ir Schneider (1999), Fonagy, Redfen ir Charman (1997), Hadwin ir Perner (1991), Harris ir kolegų (1989) bei Pons, Harris ir de Rosnay (2004) teigimu, šiame etape – vaikas pradeda suprasti, jog kažkieno klaidingi ar teisingi įsitikinimai vaidina svarbų vaidmenį nustatant jo emocinę reakciją į esamą situaciją. Pavyzdžiui, vaikas geba suprasti, kad veikėjas gali jaustis laimingas vykdydamas smagią veiklą, nors tuo metu, jam nežinant, yra vagiamas jo dviratis.

Emocijos. Pasak Perron ir Gosselin (2007, 2009), šio komponento metu vaikas pradeda suprasti, kad tikrasis individo jausmas gali būti kitoks nei tai, ką jis išreiškia. Pavyzdžiui, vaikas gali suprasti, kad asmuo gali jausti liūdesį gavęs nepageidaujamą dovaną, tačiau jis išreiškia laimę.

◦ *Trečiasis etapas* – kompleksinis emocijų matmuo. Išryškėja trys naujos kompetencijos:

Jaučiamų emocijų valdymas. Pons, Harris ir de Rosnay (2004) teigimu, pirmasis komponentas suvokiamas kaip vaiko supratimas, jog asmuo geba valdyti emocijas, kurias jis jaučia. Pavyzdžiui, asmuo, galvodamas apie linksmą situaciją, gali sumažinti savo jaučiamą liūdesį.

Mišraus pobūdžio emocijų supratimas. Pasak Lemerise ir Arsenio (2000), Brown ir Dunn (1996), Donaldson ir Westerman (1986), Fischer, Shaver ir Carnochan (1990), Haris (1983), Haris, Olthof ir Terwogt (1981), Harter ir Buddin (1987), Hughes ir Dunn (1998), Kestenbaum ir Gelman (1995) bei Pons, Harris ir de Rosnay (2004) mišriame komponente vaikai sugeba suvokti dviprasmišką ar prieštarinę emocijos sąvoką, kurią gali patirti tam tikroje situacijoje. Pavyzdžiui, asmuo, radęs pamestą savo augintinį, gali jausti laimę, bet kartu ir liūdesį, nes augintinis yra sužeistas.

Moralė. Harter ir Whitesell (1989), Harter, Wright ir Bresnick (1987), Nunner – Winkler ir Sodian (1988), Lake, Lane ir Harris (1995) bei Pons, Harris ir de Rosnay (2004) manymu, ši trečia kompetencija reiškia, kad vaikas pradeda suvokti, jog neigiami jausmai gali būti moralinė abejotinų veiksmų pasekmė. Pavyzdžiui, melas savo tėvams. Taip pat ir atvirkščiai: jis gali suprasti, kad teigiamas jausmas gali būti gerų veiksmų rezultatas (cit. LaForge, Perron, Roy – Charland, Roy & Carignan, 2018).

- Viena naujausių teorijų (Widen, 2013, Widen & Russell, 2008, 2010, 2013, Yik, Widen & Russell, 2013) teigia, jog maži vaikai iš pradžių naudoja veido išraišką savo emocijų žinioms konstruoti. Tačiau vaikai nuo trejų – ketverių metų amžiaus yra labiau linkę pasikliauti kitomis, sudėtingesnėmis užuominomis, tokiomis kaip – emocijų priežastys, pasekmės ar kalbinės žymės, ir mažiau dėmesio teikia veido išraiškoms. Remiantis Widen (2013) ir Winden bei Russell (2010), dvejų metų vaikai nesupranta pagrindinių emocijų kaip atskirų kategorijų, klasifikuodami jas pagal veido išraišką. Jie pradeda klasifikuoti nuo dviejų didelių emocijų kategorijų: geros savijautos ir blogos savijautos, kurios pamažu išsiplečia. Pavyzdžiui, iš savo ankstesnės patirties vaikai mokosi blogo jausmo kategoriją priskirti neigiamoms emocijoms, – liūdesiui, pykčiui ir baimei. Šios įgytos žinios yra suskirstomos į konkrečius kiekvienos emocijos scenarijus, kuriuos vaikai užpildo nauja informacija apie priežastis, pasekmes, elgesį ir žymes, susijusias su kiekviena emocija. Nors veido išraiškos gali būti pagrindinis elementas, į kurį vaikai pradėję atskirti emocijas, atsižvelgia, vėliau konstruojant žinias apie emocijas jos tampa nepagrindinėmis (Gimenez – Dasi et al., 2018).

Svarbu pažymėti, kad emocijų supratimas vaikų raidoje yra kintantis ir tobulėjantis gebėjimas, reikšmingas tarpasmeninių ryšių nustatymui, tarpusavio komunikacijai bei padedantis suprasti savo ir kitų asmenų jausmus. Mokslinėje literatūroje neaptikta vieningos nuomonės apie vaikų emocijų supratimo raidą. Šiuo metu vyrauja trys raidos teorijos, aiškinančios, kaip formuojamos ir konstruojamos žinios, susijusios su vaikų emocijų supratimu.

1.2.2. Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, emocijų supratimo ypatumai

Autizmo spektro sutrikimas pasireiškia ankstyvaisiais abipusės socialinės raidos kokybiniais sutrikimais (DSM – V, APA, 2013). Loveland ir kt. (2001), Carpenter ir kt. (2002), Rogers ir kolegų (2003) bei Castelli (2005) teigimu, vaikams bei suaugusiems individams su stipriai funkcionuojančiu autizmo spektro sutrikimo sunkumo lygiu dažnai yra sudėtinga suprasti kitų asmenų emocijas ir nuspręsti, kaip reikėtų tinkamai socialiai pasielgti. Song bei Hakoda (2018) konstatuoja, kad asmenims su autizmo spektro sutrikimu veido išraiškų emocijų apdorojimas yra svarbi eksperimentinė priemonė, tirianti socialinius trūkumus. Dabartiniuose vaikų su autizmo spektro sutrikimu tyrimuose pagrindinis dėmesys skiriamas emocijų atpažinimui iš veido išraiškų.

Daugelis autorių (pvz.: Bolte & Poustka, 2003, Berggren et al., 2016, Griffiths et al., 2017, Pan et al., 2017) teigia, kad nemažai surinkta įrodymų, jog šios populiacijos nariai negeba veiksmingai atskirti ir atpažinti pagrindinių emocijų iš veido išraiškų. Kitais tyrimais (pvz.: Sigman et al., 1986, Howard et al., 2000, Neumann et al., 2006, Spezio et al., 2007) nustatyta, jog vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimą, ignoruoja ar netgi nepastebi tik neigiamų išraiškų, pavyzdžiui, baimės. Grossman ir kt. (2000), Robel ir kt. (2004), Dapretto ir kt. (2005) bei Song ir kolegų (2012) atlikti tyrimai atskleidžia, kad asmenys su Autizmo spektro sutrikimu turi nepažeistą gebėjimą atpažinti tik laimės išraišką (cit. Song & Hakoda, 2018).

Song ir Hakoda (2018) pateikia 3 paaiškinimus, kurie iliustruoja individams su autizmo spektro sutrikimu kilusius sunkumus atpažįstant emocijas:

- **Emocijų atpažinimo ir supratimo raidos vystymosi vėlavimas.** Herba ir Phillips (2004) atlikti tyrimai nustatė, jog tipiška veido emocijų atpažinimo raidos trajektorija priklauso nuo šešių pagrindinių emocijų (t. y. laimės, liūdesio, pykčio, baimės, netikėtumo ir pasibjaurėjimo) tipo. Mokslininkai pažymi, jog laimė yra dažniausiai ir anksčiausiai atpažįstama emocija, o baimė – vėliausiai (Herba & Phillips, 2004). Tad galima manyti, jog vaikams su autizmo spektro sutrikimu vėluoja emocijų atpažinimo ir supratimo raidos vystymasis.

- **Patirtis.** Ankstesni tyrimai (de Schonen & Mathvet, 1989; Nelson, 1987) atskleidžia, jog veido išraiškos atpažinimo procesui paprastai turi įtakos patirtis (t. y. suvokimo kompetencijos). Pavyzdžiui, Song ir Hakoda (2018), atlikę tyrimą aptiko, jog laimė yra tarp labiausiai išreikštų emocijų, o pasibjaurėjimas – tarp mažiausiai išreikštų emocijų. Taigi gali būti, kad yra didelis slenkstis, kurį reikia peržengti vaikams turintiems autizmo spektro sutrikimą, kad galėtų atpažinti pikta, pasibjaurėjusį ir baimingą veidą iš patirties. Galima manyti, jog jų tėvai ar globėjai retai vaikams demonstruoja šias neigiamas veido išraiškas, tad dėl šios priežasties atsiranda didesnis išraiškų atpažinimo slenkstis (Song & Hakoda, 2018).

• *Skirtingo elgesio mechanizmai.* Sunkumai atpažįstant emocijas kyla dėl skirtingo elgesio mechanizmų, kuriais grindžiamos skirtingos veido išraiškos. Skirtingos išraiškos gali atsispindėti skirtingose veido srityse. Vaikų su autizmo spektro sutrikimu veido žvilgsnio modelis skiriasi nuo įprastos raidos vaikų modelio. Smith ir kolegės (2005) teigia, jog aptikta duomenų, kad pagrindinių veido emocijų išraiškų atpažinimas priklauso nuo skirtingų veido dalių. Pavyzdžiui, laimę ir nustebimą daugiausiai atskleidžia burna, pasibjaurėjimą – burna ir nosis, o baimę ir pyktis daugiausiai priklauso nuo akių. Pasak Ekman (1997), baimei atskleisti naudojami apatiniai veido raumenys, džiaugsmui, nuostabai ir liūdesiui – daugiau naudojami priekiniai veido raumenys. Klin ir kolegė (2002) atlikti tyrimai atskleidžia, jog asmenys su autizmo spektro sutrikimu išskiria tik tam tikrą veido zoną, ypač akis (vadinamoji menko akių žvilgsnio hipotezė) (cit. Song & Hakoda, 2018).

Vis dėlto yra aptinkama tyrimų (pvz.: Capps, Yiriya & Sigman, 1992, Gepner, Deruelle & Grynfelte, 2001, Ozonoff, Pannington & Rogers, 1990), kurie atskleidžia, jog individų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, emocijų atpažinimo gebėjimas yra nepažeistas (cit. Rump et al., 2009).

Taigi autorių nuomonės dėl asmenų su autizmo spektro sutrikimu pagrindinių emocijų duomenų apdorojimo sutrikimo išsiskiria. Tad iš tiesų lieka neaišku, ar autizmo spektro sutrikimą turintis asmenys iš tikrųjų pasižymi nesutrikusiu gebėjimu atpažinti emocinę veido išraišką.

1.2.3. Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, ir vaikų, neturinčių šio sutrikimo, gebėjimo suprasti emocijas palyginimas

Kaip jau buvo anksčiau minėta, įprastos raidos individų emocijų atpažinimas pasireiškia palaiptams vaikystėje ir tampa tikslesnis ir efektyvesnis vaikams augant. Rump ir kolegės (2009) teigia, kad įprastos raidos vaikams šis emocijų apdorojimo įgūdis vystosi per paauglystę, kol pasiekia savo piką suaugus, tuo tarpu vaikų su autizmo spektro sutrikimu emocijų atpažinimo įgūdžiai „išsivyrąja“ nuo aštuonerių iki dvylikos metų amžiaus ir per paauglystę bei pilnametystę išlieka panašūs.

Camras, Allison (1985) bei Herba ir bendraautorių (2006) teigimu, įprastos raidos vaikų pirmoji nuosekliai atpažinta emocija yra laimė. Po laimės seka liūdesys ir pyktis, dar vėliau – baimė ir nuostaba. Hoffner ir Badzinski (1989) teigė, jog trejų – penkerių metų amžiaus įprastos raidos vaikai geba atpažinti emocijas iš veidų, tačiau vaikams su autizmo spektro sutrikimu šis vystymasis yra apsunkintas. Bal ir kolegės (2010) nustatė, jog vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimą lėčiau atpažįsta kai kurias emocijas bei selektyviai aptikdami pyktį padaro daugiau klaidų. Kitų mokslininkų atlikti tyrimai, pavyzdžiui, Boraston ir kolegė (2007), atskleidė specifinę vaikų su

autizmo spektro sutrikimu disfunkciją atpažįstant liūdesį, Ashwin ir kt. (2006), Wright ir kt. (2008) – pasibjaurėjimą, Humhreys ir kt. (2007) – baimę. Vis dėlto Hoffner ir Badzinski (1989) teigė, jog laimės emocija yra lengviausiai abiejų grupių vaikų atpažįstama (cit. Golan, Gordon, Frickman & Keinan, 2017).

Mokslinėje literatūroje pateiktų tyrimų rezultatai atskleidžia galimas priežastis, kurios lemia vaikų su autizmo spektro sutrikimu ir įprastos raidos vaikų emocijų atpažinimo ir suvokimo skirtumus:

- ***Pateikiamų užduočių sudėtingumas.*** Golan su kolegomis (2017) atliko tyrimą, kuriame dalyvavo vaikai su autizmo spektro sutrikimu bei įprastos raidos vaikai. Šio tyrimo metu tyrėjai naudojo tris skirtingus būdus vaikų gebėjimui identifikuoti emocijas įvertinti. Vaikams buvo pateiktos veido, balso ir žodinio tipo emocijų atpažinimo užduotys, kuriose iš pateiktų nuotraukų, balso intonacijos bei verbalizacijos turinio buvo prašoma tiriamųjų nurodyti, kaip jaučiasi pagrindinis veikėjas. Tyrėjų gauti rezultatai patvirtino bendrą vaikų su autizmo spektro sutrikimu emocijų atpažinimo ir supratimo deficitą. Vaikai turintys autizmo spektro sutrikimą, emocijų atpažinimo užduotis atliko gana prastai, ir atsakymai nebuvo tokie tikslūs, palyginti su jų protinį amžių atitinkančių įprastos raidos vaikų atsakymais (Golan et al., 2017). Tačiau Gepner ir kt. (2001), Hobson, Ouston ir Lee (1988), Humphreys, Minschew, Leonard ir Behrmann (2007), Ozonoff ir kt. (1990), Piggot ir kt. (2004) tyrimuose, kuriuose pateikti emocijų atpažinimo testai, naudojant į suvokimą orientuotas užduotis (pvz.: „parinkti“, „toks pat ar skirtingas“ ir „surūšiuoti“), rodo, kad kai įvairaus amžiaus autizmo spektro sutrikimą turintiems asmenims suteikiami nedviprasmiški, santykinai prototipiniai dirgikliai ir skiriamas pakankamas laikas užduotims atlikti, jų rezultatai atitinka panašius su įprastos raidos asmenų rezultatų lygius (cit. Rump et al., 2009).

- ***Subtily veido išraiškų atpažinimo ypatumai.*** Autizmo spektro sutrikimą turintys asmenys susiduria su didesniais sunkumais nei įprastos raidos individai atpažindami subtilias emocijas. Subtili veido išraiška yra dažnas kasdieninio gyvenimo komponentas, ir nors asmenys su autizmo spektro sutrikimu palyginti dažnai atpažįsta emocijas iš veido išraiškų laboratorijose, tačiau yra manoma, jog jiems gali kilti sunkumų atpažįstant subtilias veido išraiškas kasdieniame socialiniame gyvenime. Rutherford, Mc Intosh (2007) bei Walsh ir kt. (2013) atlikti tyrimai pateikia išvadas, jog individai su autizmo spektro sutrikimu suvokia perdėtas emocijas veido išraiškas kaip tikroviškas emocijas. Tad jeigu yra pateikiami vidutinio intensyvumo veido emociniai dirgikliai, asmenims su autizmo spektro sutrikimu juos gali būti sunkiau atpažinti (cit. Song & Hakoda, 2018). Šią nuomonę patvirtina Dawson, Webb, McPartland (2005) bei Sasson (2006) atlikti tyrimai, kurie parodo, jog asmenys, turintys autizmo spektro sutrikimą veido išraiškas labiau grindžia charakterine (požymių), o ne konfigūracine informacija. Taigi asmenys su autizmo spektro sutrikimu geba apdoroti erdvinę

informaciją, tačiau jie nepasiekia tokio veiksmingumo lygio, kokio reikia subtilioms veido išraiškoms suvokti taip, kaip jas gali suvokti įprastos raidos individai (cit. Rump et al., 2009).

- ***Vizualinių strategijų naudojimas.*** Pasak Sasson (2006) bei Hauck, Fcin, Maltby, Waterhouse, Feinstein ir Memory (1998) individai, turintys autizmo spektro sutrikimą, naudoja kitokias vizualines strategijas nei įprastos raidos asmenys. Individai su autizmo spektro sutrikimu mažiau naudojami organizuoto vizualinio nustatymo strategijomis. Pavyzdžiui, Corden, Chilvers, Skuse (2008) bei Spezio, Adolphs, Hurley ir Piven (2007) teigia, jog jie neteikia pirmenybės akims. Wolf ir kolegos (2008) nurodo, jog individai su autizmo spektro sutrikimu akių srities informacijai skiria mažiau dėmesio nei burnos srities informacijai (cit. Falkmer et al., 2016). Tą patį teigia ir Corden ir kt. (2008) bei Pelfrey ir kt. (2002) bei Baron – Cohen ir kt. (1997) ir Gross (2008), kad asmenys su autizmo spektro sutrikimu yra mažiau linkę apdoroti informaciją mėgindami atpažinti emocijas regos srityje nei įprastos raidos individai. Klin ir kt. (2002), Neumann ir kt. (2006) bei Spezio ir kt. (2007) mano, kad asmenys su autizmo spektro sutrikimu yra linkę labiau žiūrėti į burnos sritį ir toks dėmesys gali pakenkti jų gebėjimams tiksliai atpažinti emocines išraiškas (cit. Golan et al., 2017).

Tačiau šiuo metu mokslinėje literatūroje neaptikta vieningos nuomonės apie įprastos raidos vaikų ir vaikų su autizmo spektro sutrikimu pagrindinių prototipinių veido išraiškų atpažinimą. Pavyzdžiui, Linder ir Rosen (2006) bei Tantam, Monaghan, Nicholson ir Stirling (1989), kurie atlikdami tyrimus atskleidė, jog iki dešimties metų amžiaus vaikai tiek su stipriau, tiek silpniau išreikštu autizmo spektro sutrikimu, prasčiau atlieka pagrindinių prototipinių išraiškų atpažinimo užduotis nei įprastos raidos vaikai. Vis dėlto Capps ir kt. (1992) bei Grossman, Klin, Carter ir Volkmar (2000) atlikti tyrimai pateikė prieštaringas išvadas dėl prototipinių veido emocijų išraiškų atpažinimo. Tyrėjai nurodė, kad dvylikos metų vaikai su stipriai išreikštu autizmo spektro sutrikimu nesisiskiria nuo įprastos raidos vaikų (cit. Rump et al., 2009).

Kaip matyti, tyrimai, įvertinantys vaikų gebėjimą identifikuoti emocijas, pateikia nevienalytes išvadas apie asmenų su autizmo spektro sutrikimu ir įprastos raidos individų gebėjimus atpažinti pagrindines emocijas. Manoma, kad skirtumus tarp abiejų grupių asmenų gali lemti pateikiamų užduočių sudėtingumas, subtilių veido išraiškų atpažinimo ypatumai, skirtingu vizualinių strategijų naudojimas.

1.3. Ekspresyvaus piešimo samprata

Burkitt, Watling ir Murray (2011), Gombrich (1972) bei Jolley (2010) teigia, jog piešimas vaikams suteikia galimybę ne tik vaizduoti išorinio pasaulio objektus, bet tai yra ir priemonė, kuria vaikai gali vizualiai išreikšti savo vidines nuotaikas bei jausmus.

Cox (2005) bei Jolley (2010) nurodo, kad individai, atsižvelgdami į pateiktų pavyzdžių detales, proporcijas, padėtį ir erdvinį išdėstymą, perspektyvų užuominų panaudojimą, gali tai pavaizduoti piešiniuose skirtingais realizmo lygiais. Pasak Burkitt Barrett ir Davis (2003), Ives (1984), Jolley (2010), Fenn ir Jones (2004), Morra, Caloni ir d' Amicko (1994) bei Picard, Brechet ir Baldy (2007), kai piešiniuose yra perteikiama emocinė / konceptualioji perspektyva, tai yra vadinama išraiškingu (ekspresyviu) piešimu.

Išraiškingame piešinyje pateikiama bet kuri iš trijų vaizdinių išraiškų:

- **Tiesioginė (pažodinė) išraiška.** Paprastai vaizduojamos veido išraiškos (pvz.: laiminga, liūdna) (cit. Brechet & Jolley, 2014). Jolley ir kolegos (2004) tiesioginę išraišką supranta kaip nuotaikų ir idėjų pateikimą paveiksle, pavaizduotą pažodžiui išreiškiant tiesioginę veido išraišką. Pavyzdžiui, besišypsantis veidas, vaizduojantis laimę.

- **Turinio išraiška.** Išraiškingam efektui sukurti naudojamas objektas (pvz.: debesys, aptemęs dangus, lietus virš niūraus kraštovaizdžio, sukeliantis slegiančią nuotaiką) (Brechet & Jolley, 2014). Jolley ir kolegos (2004) turinio išraiškos sąvoką pateikia kaip nepažodinį bendravimo stilių, kuris pateikiamas per subtilesnius pranešimus apie nuotaiką, nepažodžiui pavaizduojant per temą (pvz.: vasaros dienos kraštovaizdis).

- **Abstrakti išraiška.** Pasitelkiamas formalių savybių, tokių, kaip spalva, linija ir kompozicija diapazonas. Pavyzdžiui, paveikslas, kuriame vaizduojamos ryškios spalvos, pakili linija ir subalansuota kompozicija, greičiausiai išreikš teigiamą atmosferą (Brechet & Jolley, 2014). Jolley ir kolegos (2004) abstrakčios išraiškos sąvoką aiškina kaip nepažodinį stilių.

Išraiškingame piešinyje gali būti naudojami visi trys būdai kartu, todėl jis gali būti laikomas tiek reprezentatyviu, tiek ir išraiškingu (Brechet & Jolley, 2014).

Picard ir Gauthierl (2012) pateikia ekspresyvias piešinių technikas:

- **Žodinė išraiškos technika** – išraiškingi piešiniai, kuriuose pavaizduotos veido išraiškos užuominos. Pavyzdžiui, laimingas veidas su šypsena palyginamas su susiraukusiu, ašarotu veidu.

- **Metaforinė išraiškos technika** – išraiškingi piešiniai derinami su abstrakčiais ir (arba) turinio ženklais. Abstrakčios užuominos reiškia piešinių formalių savybių, tokių kaip linijos (pvz.: šviesios, plonos lyginamos su tamsiomis, sunkiomis), spalva (pvz.: šilta ir šviesi lyginama su šalta ir tamsia) ir dydis (pvz.: per didelis lyginamas su per mažu). Turinio ženklai reiškia pokyčius,

tokius kaip oras (pvz.: saulė prieš debesis, audrą ir lietų), sezonas (pvz.: pavasaris gali būti palygintas su žiema, nukritusiais lapais), būseną (pvz.: naujas daiktas lyginamas su pažeistu ar sugadintu daiktu) ir socialumas (pvz.: žaidžiantys žmonės, gyvūnai, dovanos lyginami su vienatve, tuščia aplinka)

- **Žodinė ir metaforinė išraiškos technika** – išraiškingi piešiniai, kuriuose veido išraiškos ženklai derinami su abstrakčiomis ir (arba) turinio užuominomis (Picard & Gauthier, 2012).

Taigi ekspresyvus piešimas tai priemonė, kuria vizualiai išreiškiami savi vidiniai jausmai bei nuotaikos ir vaizduojami išorinio pasaulio objektai, pasitelkiant tiesioginę, turinio ar (ir) abstrakčiąją išraišką.

1.3.1. Ekspresyvaus piešimo raida

Davis (1997), Gardner ir Winner (1982), Jolley (2010), Jolley ir kolegės (2004), Picard ir Gauthier (2012), Pariser ir van den Berg (1997, 2001) pateikia du skirtingus, bet kartu ir vienas kitą papildančius ekspresyvaus piešimo raidos tyrimų požiūrių modelius (cit. Brechet & Jolley, 2014).

- Pirmasis U – formos kreivės modelis subjektyviu požiūriu nagrinėja meninę raidą, matuojant estetinę piešinių išraiškos kokybę. Taikant šį požiūrį literatūroje vis dar yra diskutuojama, ar kuriant ekspresyvių piešinių suvokimo kokybę U – formos kreivė egzistuoja. Gardner (1982) teigia, jog piešinių kokybė prastėja vidurinėje vaikystėje. Tačiau Haanstra, Damen ir van Hoorn (2011), Kindler (2000) bei Pariser, van de Berg (1997) empyriškai užginčijo U – formos kreivės modelį, peržiūrėję šį modelį iš skirtingų kultūrinių perspektyvų. Iš šių atliktų tyrimų paaiškėjo, jog U – kreivės meninės raidos modelį siejo kultūrinės prielaidos, kurios dažniausiai atspindėjo modernistinį meno požiūrį. Jolley (2010) nagrinėdama, kaip piešiniai buvo vertinami skirtingų kultūrų, laikantis meno vertybių, aptiko alternatyvių raiškos modelių, tokių kaip vienodos linijos piešinys ar apverstas U – formos piešinys.

- Kitas modelis nagrinėja išraiškingą piešimo raidą objektyvesniu ir kiekybiškesniu požiūriu, kiekybiškai išreiškdamas ekspresyvių užduočių skaičių piešiniuose arba klasifikuodamas piešinius pagal jų išraiškingus metodus. Taikant antrąjį požiūrį, Ives (1984), Carothers ir Gardner (1979), Jolley ir kolegės (2004), Morra, Caloni ir d'Amico (1994), Picard, Brechet ir Baldy (2007), Picard ir Boulhais (2011), Picard ir Lebaz (2010) bei Winston, Kenyon, Stewardson ir Lepine (1995) atliko tyrimus, susijusius su vaikų gebėjimu piešiniuose naudoti vaizdines išraiškas bei ekspresyvias technikas. Šių tyrimų gauti rezultatai atskleidžia, kad vaikams augant išraiškingas piešimas tobulėja (cit. Picard & Gauthier, 2012).

Ives (1984) nagrinėjo ketverių – šešerių metų vaikų ir suaugusiųjų piešinių išraiškingumo raidą. Išraiškingi piešiniai buvo suskirstyti į kategorijas pagal naudojamas strategijas: pažodinę,

turinio ir abstrakčią. Maži vaikai naudojo pažodinę, vyresni vaikai ir suaugusieji dažniau nei jaunesni naudojo abstrakčias strategijas. Tačiau net ir suaugusieji nedažnai naudojo turinio strategiją. Kitame (Winston et al., 1995) tyrime pirmos, ketvirtos ir septintos klasės vaikų buvo paprašyta nupiešti laimingą ir liūdną medį. Išraiškingas strategijas emocijoms atspindėti vyresni vaikai naudojo dažniau nei jaunesni. Panašiai kaip Ives (1984) tyrime dalyvavę jaunesni vaikai naudojo pažodines reprezentacijas, o ne abstrakčias. Abstrakčios strategijos dažnai buvo aptinkamos tik tarp septintokų piešinių (cit. Sayol, 2001).

Picard ir Gauthier (2012) nurodo, jog išraiškingi piešiniai būdingi vaikystės laikotarpiui (nuo penkerių iki dešimties metų amžiaus). Autorių atliktas tyrimas, kaip ir anksčiau atlikti tyrimai, atskleidė, kad penkerių – šešerių metų vaikų piešiniuose vyrauja paprasta žodinė technika. Tačiau vaikams augant ši paprasta ekspresyvi technika pradeda vis labiau nykti ir yra pakeičiama sudėtingesne žodine ir metaforine išraiškos technika. Ši kompleksinė ekspresyvaus piešimo išraiškos technika yra pastebima per visą vaikystę, o vaikystės pabaigoje tampa dominuojančia technika.

Picard ir Gauthier (2012) išskyrė, jog išraiškingi piešiniai būdingi ir paauglystės laikotarpiui (nuo vienuolikos iki penkiolikos metų amžiaus). Iš pradžių piešiniuose vyrauja žodinė ir metaforinė išraiškos technika. Tačiau, paaugliams paaugus, jie šią techniką naudoja vis mažiau ir pradeda naudoti sudėtingesnę metaforinės išraiškos techniką (Picard & Gauthier, 2012).

Tad nuo vaikystės iki paauglystės vaizdinės išraiškos strategijos naudojimas keičiasi nuo paprastos pažodinės iki sudėtingesnių turinio bei abstrakčios. Ekspresyvaus piešimo raidos metu keičiasi ir ekspresyvios piešimo technikos naudojimas nuo žodinės technikos iki žodinės ir metaforinės bei tik metaforinės.

1.3.2. Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą ekspresyvaus piešimo ypatumai

Gardner (1980), Freeman (1980), Cox (1992) bei DeLoache (2004) teigimu, psichologai jau ilgą laiką domisi vaikų piešiniais ir piešimo raida. Pasak Allen (2008), asmenys, turintys autizmo spektro sutrikimą nesunkiai geba kurti piešinius, tačiau vis dar yra labai mažai žinoma, kaip jie supranta simbolinį piešinio, referento ir piešinio kūrėjo tarpusavio ryšį. Atliekant tyrimus, kuriuose siekiama išsiaiškinti, kaip vaikai su autizmo spektro sutrikimu sukuria ir supranta abstrakčius piešinius, galima gauti svarbios informacijos apie šių vaikų psichines reprezentacijas ir simbolinį supratimą (Allen, 2008).

Cox (2005), atlikęs asmenų su autizmo spektro sutrikimu tyrimus, teigia, jog net ir spontaniški piešiniai, kuriuos piešia gabūs individai su autizmo spektro sutrikimu, paprastai nėra

emociškai išraiškingi. Dėl šios priežasties Jolley, Kelly, Barlow ir Jarrold (2013) daro prielaidą, jog asmenų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, piešiniuose trūksta emocinės išraiškos.

Pasak Begeer ir kolegų (2008), vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimą, sunkiai geba suprasti emocijų priežasčių sudėtingumą. Taip pat Wing ir Gould (1979) mano, jog jiems kyla bendrųjų vaizduotės sunkumų, o Turner (1999) teigimu, ir idėjų generavimo sunkumų. Tad dėl šių priežasčių vaikams su autizmo spektro sutrikimu gali kilti sunkumų generuojant scenų ir įvykių, sukeliančių emocijas, idėjas. Be to Begeer ir kolegos (2008) teigia, jog šių asmenų polinkis rodyti neutralias, lėkštas ar idiosinkratiškas emocijas atskleidžia, kad individai su autizmo spektro sutrikimu turi ribotą išraiškingų idėjų arsenalą bei dėl turimo žemo ekspresijos intensyvumo, piešdami gali būti dar labiau suvaržomi (cit. Jolley et al., 2013).

Tačiau Jolley ir kolegų (2013) pateikti duomenys nurodo kitas priežastis, lemiančias vaikų su autizmo spektro sutrikimu ekspresyvaus piešimo ypatumus. Jolley ir kolegos (2013) atliko tyrimą, kurio metu vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimą, piešė laimingus ir liūdnius piešinius. Nupieštus piešinius menininkai įvertino kaip turinčius panašius raiškos bruožus lyginant su kontrolinės grupės įprastos raidos vaikų nupieštais piešiniais. Tyrimo duomenys atskleidė, kad protinio amžiaus skirtumai, o ne autizmo spektro sutrikimo bruožai buvo pagrindinis lemiamas veiksnys išraiškingam vaikų su autizmo spektro sutrikimu piešimui (Jolley et al., 2013).

Dar vienas svarbus veiksnys, prisidedantis prie vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, gebėjimo suprasti emocijas ir jas perteikti piešiniuose, yra mokymasis. Baron – Cahen (2008) teigia, jog vaikai su autizmo spektro sutrikimu ugdymo įstaigose bei per kitas mokymosi programas, kuriomis naudojami tėvai, mokosi socialinių įgūdžių ir emocijų supratimo. Mokymo medžiagoj, esančioje emocijų mokymo paketuose, paprastai yra pateikiami vaizdiniai veido išraiškos pavyzdžiai. Tad tai gali paaiškinti Jolley ir kolegų (2013) atlikto tyrimo rezultatus, kur buvo nustatyta, jog dauguma vaikų su autizmo spektro sutrikimu vaizdavo tiesioginę išraišką, piešdami laimingas ir liūdneas emocijas. Taip pat Kinger ir Dawson (2001) mano, jog vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimą, remiasi taisyklėmis grįstu mokymosi metodu. Tad jie gali išmokti vaizduoti tiesioginę veido išraišką per taisyklėmis pagrįstą sistemą (cit. Jolley et al., 2013).

Kaip matyti, tyrėjai neturi vieningos nuomonės dėl veiksnių, lemiančių vaikų su autizmo spektro sutrikimu, ekspresyvaus piešimo ypatumus. Autizmo spektro sutrikimo bruožai, protinio amžiaus skirtumai taisyklėmis grįsti vaikų mokymo metodai gali lemti jų išraiškingo piešimo ypatumus.

1.3.3. Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą ir įprastos raidos vaikų ekspresyvaus piešimo ypatumų palyginimas

Happe (1995) teigia, kad vaikams su autizmo spektro sutrikimu sunku suprasti nežodines bendravimo formas (metaforas, ironiškus teiginius ir vaizdinę kalbą). Taip pat Balconiand ir Carrera (2007) bei Celani, Battacchi ir Arcidiacono (1999) mano, jog vaikai su autizmo spektro sutrikimu patiria sunkumų emocinėse srityse ir ypač apdorojant veido išraiškų emocijas. Picard ir Gauthier (2012) pateikė prielaidą, kad vaikai su autizmo spektro sutrikimu prasčiau geba pavaizduoti išraiškingus / metaforinius piešinius nei įprastos raidos vaikai (cit. Picard & Gauthier, 2012). Panašiai mano Charman ir Baron – Cohen (1993) bei Eames ir Cox (1994), kad vaikų su autizmo spektro sutrikimu piešimo įgūdžiai yra silpni, palyginti su įprastos raidos vaikų įgūdžiais (cit. Allen, 2008).

Nustatyta, kad įprastos raidos vaikų ir autizmo spektro sutrikimą turinčių vaikų piešimo stilius skiriasi (Allen, 2008). Amerikos psichologų asociacijos (2000) teigimu, vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimą, santykinai nesidomi žmonėmis, o tai yra socialinės sąveikos kokybinių sutrikimų konstatavimas. Celani (2002), atlikdamas tyrimą su vaizdų pateikimo užduotimi, nustatė, kad vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimą, pirmenybę teikia negyviems daiktams, o ne žmonių paveikslams, tačiau įprastos raidos vaikai pademonstravo priešingas nuostatas (cit. Jolley et al., 2013).

Begerr ir kolegos (2008), Halberstadt, Denham ir Dunsmore (2001) bei Saarni (1999) nurodo, kad dėl neatsiejamo ryšio su žmonėmis ir socialinėmis situacijomis, kurį turi įprastos raidos vaikai, vaikų su autizmo spektro sutrikimu imtyje ekspresyvaus piešimo atliktų užduočių rezultatai atskleidžia žmonių ir socialinių scenų silpnumą. Jolley ir kolegų (2013) atlikto tyrimo metu vaikai su autizmo spektro sutrikimu vaizdavo mažiau subrendusius žmones nei įprastos raidos vaikai. Vaikai su autizmo spektro sutrikimu dažniausiai rinkosi piešti tik linksmą arba liūdną veidą. Autoriai mano, jog tai gali atspindėti nesidomėjimo žmonėmis santykį, kuris slopina vaikų su autizmo spektro sutrikimu motyvaciją grafiškai plėtoti žmogaus pavidalą. Panašius rezultatus gavo ir Lee ir Hobsono (2006), atlikę riboto socialinio sąmoningumo tyrimą. Tyrėjai nustatė, kad vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimą, dažniau piešė mažai vieni nuo kitų besiskiriančius žmones, palyginus su kontroline grupe. Autoriai aptiko panašius preliminarius įrodymus, jog vaikai su autizmo spektro sutrikimu vaizduoja mažiau socialinių scenų, palyginti su jų protinio amžiaus įprastos raidos vaikais (cit. Jolley et al., 2013).

Taip pat pasak Lee ir Hobson (2006), vaikams su autizmo spektro sutrikimu sunku sukurti išskirtinius žmonių, bet ne pastatų piešinius. Leavers ir Harris (1998) mano, kad tai lemia

vaizduotės atspindėjimo piešiniuose sunkumai. Pavyzdžiui, vaikai su autizmo spektro sutrikimu piešia neegzistuojančias figūras, tokias kaip vyrą su dviem galvomis (cit. Allen, 2008).

Vis dėlto Ropar ir kolegos (2003) bei Ropar ir Mitchell (2001), kalbėdami apie vaizdo suvokimą, teigia, jog vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimą, geba tam tikras užduotis atlikti taip pat kaip ir įprastos raidos bendraamžiai, įskaitant dviprasmiškų figūrų interpretaciją ir vaizdines iliuzijas. Pasak Peterson (2002), vaikai turintys, autizmo spektro sutrikimą, stebėtinai pralenkia ikimokyklinio amžiaus įprastos raidos vaikus, atlikdami klaidingas piešimo užduotis, kurios reikalauja vaikų atsiminti savo psichinę būseną (cit. Allen, 2008). Bloom ir Markson (1998) mano, kad vaikai su autizmo spektro sutrikimu gali atpažinti savo sukurtus, regis, neišskiriamus vaizdus, remdamiesi tuo, ką jie jiems reiškė, net jei kitas žiūrovas negali jų atskirti (cit. Allen, 2008).

Baron – Cohen ir kolegos (1985), Baron – Cohen (1995) teigia, jog asmenys su autizmo spektro sutrikimu, norėdami sukurti paveikslus, negeba suprasti kitų asmenų piešinių ketinimų. Paprastai įprastos raidos maži vaikai, norėdami sukurti vizualinius paveikslus, natūraliai ieško piešinių ketinimų. Šis procesas vyksta, kai samprotaujama apie savo piešinius ir svarbiausia, kai interpretuojami kitų asmenų sukurti meno kūriniai. O, vaikai su autizmo spektro sutrikimu savo paveikslus iššifruoja kitaip nei sukurtus kitų asmenų. Allen (2008) atliko tyrimą, kuriame vaikams buvo pateiktos dvi užduotys. Pirma užduotis, kurioje vaikai stebėjo, kaip eksperimentatorius žiūrėjo į vieną iš dviejų objektų ir apsimetė jį piešiantis. Įprastos raidos vaikai buvo linkę eksperimentuotojo žvilgsnį laikyti tik užuomina į tai, ką turėjo vaizduoti, tačiau dalyviai su autizmo spektro sutrikimu padarė daugybę skirtingo tipo klaidų. Tiksliau, jie buvo linkę atpasakoti paveikslėlį pagal jo išvaizdą bei mėgino paveikslėlį susieti su vienu iš matomų objektų, padėtų ant stalo. Tokia klaida reiškia, jog gali būti, kad vaikai su Autizmo spektro sutrikimu spontaniškai nesieja paveikslėlių su realaus pasaulio nuorodomis. Tai galėtų atspindėti iš esmės skirtingą procesą, lyginant su įprastos raidos vaikais, kai vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimą, samprotauja apie kitų asmenų sukurtas vaizdines reprezentacijas. Vis dėlto atlikus antrąją užduotį, kai buvo paprašyta nupiešti savo piešinius, vaikų su autizmo spektro sutrikimu ir įprastos raidos vaikų gauti rezultatai buvo panašūs. Šiuo atveju jie sugebėjo sėkmingai įvardyti savo piešinius po pertraukos. Patys piešdami piešinius vaikai gebėjo atpažinti savo paveikslėlius pagal tai, ką jie norėjo juose pavaizduoti. Tokias pat išvadas pateikia ir Person (2002), pateikdamas klaidingas piešimo užduotis vaikams su autizmo spektro sutrikimu. Vaikai su autizmo spektro sutrikimu piešdami prisimindavo savo psichinę būseną, t. y. taip pat, kaip ir įprastos raidos vaikai po pertraukos sėkmingai įvardijo savo nupieštus atvaizdus (cit. Allen, 2008).

Picard ir Gauthier (2012) pabrėžia, kad yra atlikta nedaug tyrimų, kurie būtų skirti ekspresyvaus piešimo srities skirtumų tarp vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą ir įprastos raidos vaikų įvertinimui. Taip pat ir šiuo metu nepavyko atrasti daug tyrimų, kurie analizuotų ir

palygintų ekspresyvaus piešimo ypatumus tarp šių populiacijų. Tad vis dar išlieka opus klausimas – ar išraiškingi piešiniai, sukurti vaikų su autizmo spektro sutrikimu, atspindi iš esmės panašų išraiškingo piešimo modelį, koks yra būdingas įprastos raidos vaikams, ir ar tarp šių dviejų grupių yra kokybinių skirtumų.

1.4. Emocijų suvokimo pateikimas išraiškingame piešinyje

Burkit ir kolegos (2011), Jolley (2010) bei Brechet ir kolegos (2009) teigia, jog tam, kad nupiešti išraiškingą piešinį, reikia suprasti konkrečią emociją, kuri turi būti pavaizduota, susieti emociją su tinkamu kontekstu ir pateikti taip, kad auditorija galėtų interpretuoti gautą žinutę (cit. Brechet, Jolley, 2014).

Brechet, Baldy ir Picard (2009) išskiria tris emocijoms vaizduoti naudojamus grafinius laikysenos ženklus – veido išraišką, laikyseną ir kontekstą.

Vaizduodami emocijas vaikai naudojami veido užuominomis, perteikia pagrindinius veido bruožus, kurie pabrėžia veido ypatybes, susijusias su kiekviena išraiškos emocija. Pavyzdžiui, piešiant liūdesį dažniausiai piešiama žemyn nuleistos lūpos, pusiau užmerktos akys ir į viršų pakelti antakiai. Tuo tarpu vaizduojant baimę piešiama atvira ir banguota burna, plačiai atmerktos akys ir kreivi antakiai (Brechet, 2017). Vaizduodami emocijas vaikai naudojami ir laikysenos užuominomis, piešdami tam tikras žmogaus galūnių padėtis (pvz: liūdesiui išreikšti – nuleistos rankos). Grafinės konteksto užuominos piešiniuose yra susijusios ir su elementais išorėje (pvz.: laimei išreikšti – šalia nupiešta dovana) (Brechet, Baldy & Picard, 2009).

Brechet, Baldy ir Picard (2009) atliko tyrimą, kuriame buvo tiriamas 6 – 11 metų amžiaus įprastos raidos vaikų gebėjimas atpažinti emocinius ženklus pagal tyrėjų sukurtą detalų emocinį scenarijų bei pagrindinių emocijų pavaizdavimas žmogaus figūros piešinyje. Žmogaus figūros piešimo užduotys buvo susijusios su grafinių laikysenos ženklų naudojimu (veido išraiška, laikysena ir kontekstu). Tai buvo pirmasis tyrimas, į kurį buvo įtrauktas ir baimės, pasibjaurėjimo emocijų supratimas ir vaizdavimas. Gauti tyrimo rezultatai atskleidė, jog vaikų teisingas baimės vaizdavimas, naudojant veido išraiškas, kurios buvo specifinės (zigzago formos burna), arba netikėtumo išraiška (akys atmerktos, burna plačiai atverta) pasireiškė nuo 8 metų amžiaus, o nuo 9 metų amžiaus pasibjaurėjimas vaizduojamas teisingai, kartais derinamas su pykčio vaizdavimu (žemyn nusvyrusi burna ir žemyn nusių antakiai). Nuo 8 metų amžiaus vaikų piešiniuose pasireiškė konteksto užuominos. Pagrindinį vaidmenį jos vaidino vaizduojant sudėtingesnes (pykčio, baimės ir pasibjaurėjimo) emocijas, tačiau nebuvo panaudotos vaizduojant paprastesnes

(laimės, liūdesio). Brehet, Baldy ir Picard (2009) teigimu, liūdesio ir laimės emocijoms išreikšti vaikams pakanka nupiešti tik veido išraišką (dėl šių emocijų paprastumo).

Kaip minėta anksčiau, ekspresyvus piešimas yra glaudžiai susijęs su emocijų supratimu, tačiau iki šiol autorių nuomonės išsiskiria dėl asmenų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, gebėjimo suprasti emocijas. Taip pat nepavyko atrasti tyrimų, kuriuose analizuojant grafines konteksto užuominas būtų palyginti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, ir įprastos raidos vaikų ekspresyvaus piešimo ypatumai.

Siekiant apžvelgti autizmo spektro sutrikimą turinčių vaikų emocijų supratimo ir ekspresyvaus piešimo ypatumus, iškelti šie darbo uždaviniai:

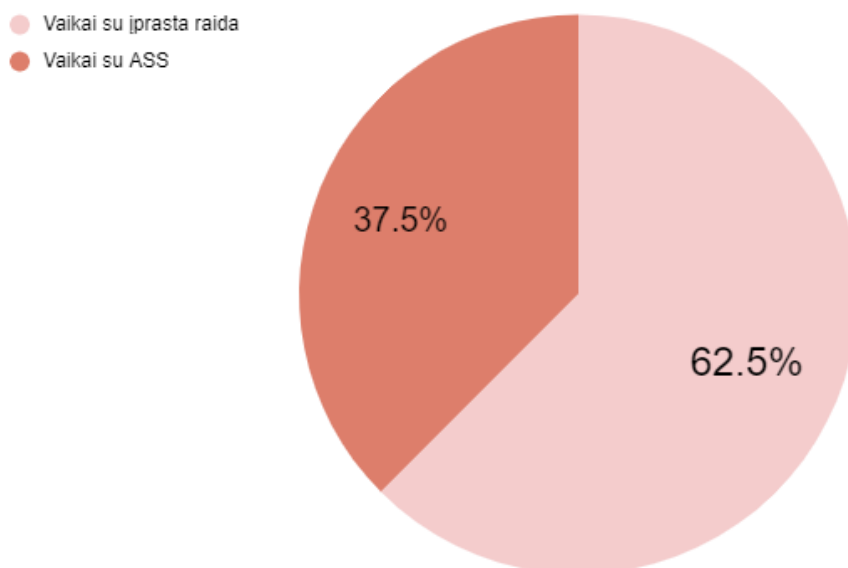
1. Palyginti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, ir įprastos raidos vaikų pagrindinių emocijų atpažinimą iš veido išraiškų.
2. Palyginti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, ir įprastos raidos vaikų pagrindinių emocijų supratimą iš pateiktų žodinių situacijų.
3. Palyginti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, pagrindinių emocijų supratimą iš pateiktų žodinių situacijų naudojant vaizdinę medžiagą ir nenaudojant vaizdinės medžiagos.
4. Palyginti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, ir įprastos raidos vaikų bazinių emocijų ekspresyvų piešimą naudojant grafines užuominas.

2. METODIKA

2. 1. Tyrimo dalyviai

Tyrimas apie vaikų su autizmo spektro sutrikimu emocijų supratimo ir ekspresyvaus piešimo ypatumus buvo atliktas Vilniaus „Sietuvos“ progimnazijoje, Panevėžio autizmo spektro sutrikimą turinčių vaikų dienos centre bei Lietuvos autizmo asociacijos „Lietaus vaikai“ vasaros stovykloje. Tyrime dalyvavo 32 vaikai, iš jų: 37,5 proc. vaikų su autizmo spektro sutrikimu ir 62,5 proc. įprastos raidos vaikų.

1 paveikslėlyje pateikiama informacija apie tiriamųjų skaičių imtyse.

1 pav. Tiriamųjų pasiskirstymas pagal grupes

Tyrimo dalyvavo vaikai nuo 7 ($n = 8$) iki 11 ($n = 5$) metų amžiaus (M amžius = 8,84, SD amžius = 1,42). Taip pat pagal pasiskirstymą pagal lytį galima matyti, jog tyrime berniukų dalyvavo daugiau (62,5 proc.), negu mergaičių (37,5 proc.) (žr. 1 priedas).

Tyrimo imtis buvo sudaryta patogiosios atrankos būdu. Tiriamiesiems buvo taikomas vienas atrankos kriterijus – patekti į nustatytą nuo 7 iki 11 metų amžiaus intervalą. Vaikams su autizmo spektro sutrikimu buvo taikomi ir kiti, specifiniai kriterijai:

- vaikams turi būti diagnozuotas autizmo spektro sutrikimas;
- vaikai turi gebėti atlikti pirmas penkias A dalies RCPM (Raven's Coloured Progressive Matrices) testo užduotis.

2.2. Duomenų įvertinimo būdai

1. Piešiniai, išreiškiantys veido emocines išraiškas (Drawings of emotional faces, Brechet, 2017).
2. Žymėjimo užduotis (Labelling task, Brechet, Baldy& Picard, 2009).
3. Piešimo užduotis (Drawing task, Brechet, Baldy& Picard, 2009)

2.2.1. Piešiniai, išreiškiantys veido emocines išraiškas

Pagrindinių emocijų iš veido išraiškų atpažinimui tirti buvo naudoti piešiniai, išreiškiantys veido emocines išraiškas. Užduotis pateikta remiantis Brechet (2017) „Emocinių veido išraiškų atpažinimas naudojant fotografijas ir piešinius“ (angl. "Children's recognition of emotional facial expressions through photographs and drawings") straipsniu. Autorės teigimu, jos sukurti piešiniai gali būti naudojami kaip emociniai stimulai emocijų atpažinimo tyrimuose, skirtuose vaikams, kuriems sunku suprasti emocijų išraiškas, turintiems mokymosi negalią ar autizmo spektro sutrikimą (Brechet, 2017).

Ši užduotis buvo skirta vaikų gebėjimui atpažinti piešiniuose pateiktas pagrindines veido išraiškas įvertinti. Tiriamiesiems buvo pateikti 4 piešiniai, išreiškiantys veido emocines išraiškas: laimę, liūdesį, pyktį ir baimę, ir paprašyta jų nurodyti atitinkamą veidą, kai tyrėjas įvardija tikslią emociją (t. y. laimingą, liūdną, piktą ir bijantį). Kiekvienas atsakymas buvo vertinamas kaip teisingas, jei tiriamasis parodė veidą, atitinkantį tikslią emociją.

Gautas autorės leidimas pasinaudoti jos sukurtais emocinių veidų piešiniais (žr. 2 priedas).

2.2.2. Žymėjimo užduotis

Pagrindinių emocijų supratimui iš pateiktų žodinių situacijų tirti buvo naudota žymėjimo užduotis, remiantis Brechet (2009) „Kaip Sam jaučiasi?: pagrindinių emocijų priskyrimas ir piešimas“ (angl. "How does Sam feel?: children's labelling and drawing of basic emotions") straipsniu.

Ši užduotis buvo skirta vaikų gebėjimui suprasti emocijas iš pateiktų žodinių situacijų įvertinti. Vaikams buvo skaitomi 6 emociniai scenarijai (žr. 3 priedas), po kiekvieno paprašyta, kad tiriamasis įvardytų, kaip Simas / Agnė jaučiasi? Autorės teigimu (Brechet, 2009), vaikams

paprasciau susitapatinti su savo lyties veikėjais, tad berniukams buvo pateiktas emocinis scenarijus, kurio – pagrindinio veikėjo vardas Simas, o mergaitėms – kurio veikėja pavadinta Agnė. Tyrėjas, skaitydamas scenarijus, stengėsi išlaikyti kuo neutralesnę veido išraišką bei balso intonaciją.

Kadangi vaikų su autizmo spektro sutrikimu mokymo, socialinio ugdymo metu yra naudojama vizualinė medžiaga, padedanti vaikams suprasti pateiktą informaciją, palengvinanti tarpusavio komunikaciją, pasitarus su darbo vadove, buvo nuspręsta pusei imties tiriamųjų su autizmo spektro sutrikimu pateikti darbo autorės nupieštas korteles, kurios padeda perteikti žodines situacijas (žr. 4 priedas).

Kiekvienas atsakymas buvo laikomas teisingu tik tuo atveju, jei tiriamasis gebėjo aiškiai įvardyti tikslią veikėjo emocinę būseną. Tiriamųjų pateikti atsakymai „nežinau“ buvo vertinami kaip neteisingi. Siekiant įsitikinti, kad dalyviai tolesnėje piešimo užduotyje ketina pavaizduoti tikslią emociją, eksperimentatorius pateikė grįžtamąjį ryšį, kai tiriamasis neteisingai įvardijo emociją. Grįžtamąjį ryšį suteikė tyrėjas, nuroydamas tikslią žymę, emocijų priežastis, pasekmes, ir įsitikino, jog dalyviai su tuo sutiko ir suprato.

Gautas autorės leidimas pasinaudoti emociniais scenarijais (žr. 2 priedas). Į lietuvių kalbą ši metodika buvo išversta darbo autorės, po atlikto atgalinio vertimo konsultuojantis su anglų kalbos vertėja bei tariantis su darbo vadove buvo priimtas galutinis variantas.

2.2.3. Piešimo užduotis

Pagrindinių emocijų ekspresyviai piešimui tirti buvo naudota piešimo užduotis, remiantis Brechet (2009) „Kaip Sam jaučiasi?: pagrindinių emocijų priskyrimas ir piešimas“ (angl. "How does Sam feel?: children's labelling and drawing of basic emotions") straipsniu. Ši užduotis buvo skirta vaikų bazinių emocijų ekspresyviai piešimui įvertinti. Tiriamųjų buvo paprašyta nupiešti Simą / Agnę, kad galėtume pamatyti, koks (- ia) jis / ji laimingas (- a), liūdnas (- a), piktas (- a), išsigandęs (- usi), pasišlykštėjęs (- usi). Ši užduotis buvo pateikta kiekvienam emociniam scenarijui, iškart po jo.

Piešiniai buvo vertinami pagal trijų tipų grafines užuominas: veido išraišką, laikyseną ir kontekstą, remiantis tyrėjų pateiktais kriterijais. Pavyzdžiui, laimę parodo grafinė veido užuomina – pakelta burna, laikyseną – pakeltos rankos, kontekstą – kalbiniai simboliai ir (arba) žmonės, ir (arba) aplinka, ir (arba) objektai.

Gautas užduoties rengėjos leidimas pasinaudoti šia užduotimi (žr. 2 priedas).

2.3. Tyrimo eiga

Tyrimui atlikti buvo pasirinktas eksperimentas, kurio sudarymo būdas buvo patogioji imtis. Eksperimentas buvo atliktas Vilniaus „Sietuvos“ progimnazijoje su pirmų – ketvirtų klasių mokiniais ir Panevėžio autizmo spektro sutrikimą turinčių vaikų dienos centre bei Lietuvos autizmo asociacijos „Lietaus vaikai“ vasaros stovykloje su 7 – 11 metų amžiaus vaikais, turinčiais autizmo spektro sutrikimą.

Prieš tyrimą atrinktų tiriamųjų tėvams buvo pateikti informuoti sutikimai, kuriuose buvo paaiškinti duomenų rinkimo ir tyrimo tikslai. Vaikų tėvai buvo supažindinti su tyrimo eiga, trukme, konfidencialumu bei laisvanoriškumu (žr. 5 priedas). Tiriamieji taip pat buvo supažinti su tyrimu.

Tyrimas vyko individualiai su kiekvienu vaiku jam patogiu metu. Tyrimo metu atliekamų užduočių trukmė nebuvo ribojama. Po tyrimo vaikams buvo dovanojamos dovanėlės (žr. 6 priedas).

Nuo 2020 m. vasario mėnesio iki 2020 m. rugsėjo mėnesio pradžios buvo ištirti 36 tiriamieji. Vaikams su autizmo spektro sutrikimu prieš tyrimą buvo pateiktos neverbalinių gebėjimų (RCPM) testo A dalies pirmosios penkios užduotys. Keturi vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimą, kurie negebėjo atlikti bandomojo testo, į tolesnę imtį nebuvo įtraukti.

2.4. Tyrimo etika

Tyrimo metu buvo laikomasi Psichologų profesinės etikos kodekse nustatyto pagarbos žmogaus teisėms ir orumo principo. Prieš tyrimą buvo gautas mokymosi įstaigos, dienos centro ir stovykos vadovų leidimas atlikti tyrimą jų įstaigose. Atrinktų vaikų tėvams buvo išdalyti informuoti sutikimai, kuriuose buvo pateikta informacija apie tyrimą, nurodytas tyrimo tikslas. Tiriamieji taip pat buvo supažindinti su tyrimu. Renkama buvo tik tokia informacija, kuri buvo susijusi su tyrimo tikslu ir buvo naudojama tik tyrimo tikslui.

Buvo laikomasi konfidencialumo ir laisvanoriškumo principo. Nebuvo renkama tokia informacija, kuri galėtų padėti identifikuoti tiriamąjį, surinkti duomenys buvo tyrėjo užkoduoti. Pateiktame informuotame sutikime nurodyta, kad bus pristatomi tik apibendrinti dalyvių atsakymai. Taip pat kiekvienas tiriamasis turėjo teisę pasirinkti, ar dalyvauti tyrime, ar atsisakyti dalyvauti.

Buvo laikomasi profesinio garbingumo principo, pateiktame informuotame sutikime nurodyta tyrėjo vardas, pavardė, įstaiga, kurioje jis studijuoja bei studijų programa.

2.5. Duomenų apdorojimas

Tyrimo duomenys buvo analizuojami naudojant *SPSS 20.0* versiją. Taip pat darbui parengti naudotos Microsoft Word bei Microsoft Excel kompiuterinės programos. Duomenys buvo pakartotinai patikrinti dėl mechaniškai padarytų klaidų.

Aprašomosios statistinės analizės metodu skaičiuoti vidurkiai, dažniai, procentai, standartiniai nuokrypiai. Dažnių lentelės buvo naudotos, siekiant pamatyti tiriamųjų emocinių reakcijų atpažinimo iš veido išraiškų pasiskirstymą. Procentai ir dažniai buvo naudojami rezultatams atvaizduoti. Iš duomenų padėties charakteristikų naudotas vidurkis ir standartinis nuokrypis (M, SD).

Lyginimui tarp populiacijų grupių buvo naudotas Chi kvadrato testas (χ^2). Metodas naudotas ieškant nominalinių kintamųjų pasiskirstymo skirtumų tarp populiacijos grupių.

3. TYRIMO REZULTATAI

3.1. Pagrindinių emocijų atpažinimo iš veido išraiškų palyginimas tiriamųjų grupėse

Siekiant atsakyti į pirmąjį iškeltą uždavinį, t.y. palyginti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, ir įprasta raidos vaikų pagrindinių emocijų atpažinimą iš veido išraiškų, buvo naudoti piešiniai, išreiškiantys veido emocines išraiškas. Tiriamiesiems buvo pateikti 4 piešiniai, išreiškiantys veido emocines išraiškas: laimę, liūdesį, pyktį ir baimę, ir paprašyta jų nurodyti atitinkamą veidą, kai tyrėjas įvardina tikslią emociją.

Pateikus šią užduotį tiriamiesiems, iš abiejų grupių nebuvo sulaukta papildomų klausimų ar komentarų apie piešinius, kuriuose buvo pavaizduotos emocinės veido išraiškos. Abiejų grupių vaikai gebėjo atpažinti ir nurodyti tikslią emociją nedvejojami. Nebuvo pastebėta, kad tarp grupių ženkliai skyrėsi laikas, per kurį buvo pasirinktas emociją vaizduojantis paveikslėlis. Taip pat nebuvo pastebėta, kad ženkliai skyrėsi užduoties atlikimo laikas atpažįstant skirtingas emocijas (laimę, liūdesį, pyktį ir baimę).

Įvertinant vaikų gebėjimą atpažinti piešiniuose pateiktas pagrindines veido išraiškas, buvo taikyta aprašomosios statistinės analizės metodo dažnių lentelė. Rezultatai pateikti 1 lentelėje.

1 lentelė. Pagrindinių emocijų atpažinimas iš veido išraiškų.

Atpažintos veido išraiškos	Įprastos raidos vaikai	Vaikai su autizmo spektro sutrikimu
	n (%)	n (%)
Laimės	20 (100)	12 (100)
Liūdesio	20 (100)	12 (100)
Pykčio	20 (100)	12 (100)
Baimės	20 (100)	12 (100)

Iš pateiktos dažnių lentelės matyti, jog abiejų tiriamųjų grupių vaikai atpažino visas emocijas iš veido išraiškų, todėl šių grupių palyginimui nebuvo naudotas joks kriterijus. Tad galima

manyti, kad ir autizmo spektro sutrikimą turintys vaikai, ir įprastos raidos vaikai geba atpažinti pagrindines emocijas iš pateiktų veido išraiškų.

3.2. Pagrindinių emocijų supratimo iš pateiktų žodinių situacijų palyginimas tiriamųjų grupėse

Siekiant atsakyti į antrąjį iškeltą uždavinį, t.y. palyginti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą ir įprastos raidos vaikų pagrindinių emocijų supratimą iš pateiktų žodinių situacijų, buvo naudota žymėjimo užduotis. Vaikams buvo skaitomi 6 emociniai scenarijai, po kiekvieno paprašyta, kad tiriamasis įvardytų, kaip pagrindinis veikėjas, dalyvavęs scenarijuje, jaučiasi.

Pateikus šią užduotį tiriamiesiems, papildomų klausimų ar pastebėjimų apie pateiktus emocinius scenarijus buvo sulaukta tik iš vaikų su autizmo spektro sutrikimu grupės. Pavyzdžiui, skaitant scenarijų, atspindintį pyktį, vienas iš tiriamųjų pasidomėjo: „O kaip šuo galėjo užšokti ant palangės, jei, pavyzdžiui, Simas gyvena penktame aukšte? Kaip tai įmanoma, gali man paaiškinti?“ Kitas vaikas domėjosi: „ar langas buvo atidarytas?“ Perskaičius baimę išreiškiantį scenarijų, vienas iš tiriamųjų pakomentavo: „Jukaiduoklių Lietuvoje nėra, tik Amerikoje, tai kaip Simas galėjo vaiduoklį pamatyti?“ Pateikus neutralų scenarijų vienas iš tyrimo dalyvių įsakmiai kelis kartus pakartojė: „gatve eiti Simas negali, nes jis mirs! Simas negyvas.“

Pastebėta, jog dalis vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, skirtingai nuo įprastos raidos vaikų, klausydami emocinius scenarijus atspindėjo emocijas savo veido išraiškomis ir (arba) perteikė jaustukais. Pavyzdžiui, fui, oi, vau. Taip pat išklaušę emocinius scenarijus, keletas vaikų su autizmo spektro sutrikimu dalijosi savo patirtimi. Pavyzdžiui, džiaugėsi, jog per gimtadienį gavo dovanų paspirtuką. Kitas vaikas pasidalijo savo baimė, kad kai tamsu, jis bijo vienas eiti į tualetą.

Abiejų grupių tiriamieji lengviausiai ir greičiausiai įvardijo laimės ir liūdesio emocijas. Prireikė daugiau laiko ir sunkiau sekėsi atpažinti neutralią būseną. Dažniausiai pasitaikantys klaidingi atsakymai: nuobodžiai, ramiai, pavargęs, liūdnai, rimtas, susimastęs, bijo. Buvo vaikų, kurie negalėjo įvardyti ir atsakymą pateikė „nežinau“. Keletas įprastos raidos vaikų prašė pakartoti šį emocinį scenarijų. Buvo pastebėta, kad vaikams, turintiems autizmo spektro sutrikimą, daugiau laiko prireikė įvardyti ir pyktį, baimę, pasibjaurėjimą.

Vaikų gebėjimui suprasti emocijas iš pateiktų žodinių situacijų įvertinti buvo taikytas Chi kvadrato testas. Rezultatai pateikti 2 lentelėje.

2 lentelė. Pagrindinių emocijų supratimas iš pateiktų žodinių situacijų

Teisingai įvardyta emocija	Įprastos raidos vaikai	Vaikai su autizmo spektro sutrikimu	χ^2	Df	P
	n (%)				
Laimė	19 (95)	11 (91,7)	0,142	1	0,706
Liūdesys	18 (90)	10 (83,3)	0,305	1	0,581
Pyktis	14 (70)	8 (66,7)	0,039	1	0,844
Baimė	19 (95)	9 (75)	2,743	1	0,098
Pasibjaurėjimas	6 (30)	3 (25)	0,093	1	0,761
Neutrali būseną	3 (15)	1 (8,3)	0,305	1	0,581

Lyginant pagrindinių emocijų supratimą iš pateiktų žodinių situacijų tiriamųjų grupėse testo rezultatai atskleidė, jog įprastos raidos vaikai ir su autizmo spektro sutrikimu labai panašiai suprato laimės, pykčio ir pasibjaurėjimo emocijas. Šiek tiek sėkmingiau įprastos raidos vaikams sekėsi atpažinti liūdesio emociją ir neutralią būseną. Baimės emociją įprastos raidos vaikai suprato sėkmingiau, negu vaikai su autizmo spektro sutrikimu.

Tačiau statistiškai reikšmingų skirtumų lyginant abiejų grupių tiriamųjų gautus rezultatus nenustatyta, nes $p > 0,05$. Taigi galima manyti, kad abi tiriamųjų grupės panašiai geba suprasti emocijas iš pateiktų žodinių situacijų.

3.3. Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, pagrindinių emocijų supratimo iš pateiktų žodinių situacijų, naudojant vaizdinę medžiagą ir nenaudojant vaizdinės medžiagos, palyginimas

Siekiant atsakyti į trečiąjį iškeltą uždavinį, t.y. palyginti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, pagrindinių emocijų supratimą iš pateiktų žodinių situacijų naudojant vaizdinę medžiagą ir nenaudojant vaizdinės medžiagos, buvo naudota žymėjimo užduotis ir pusei tiriamųjų su autizmo spektro sutrikimu buvo pateiktos darbo autorės sukurtos kortelės, perteikiančios žodines situacijas.

Pastebėta, jog atliekant šią užduotį daugumai vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, kuriems skaitant emocinius scenarijus papildomai buvo pateikta vaizdinė medžiaga, buvo lengviau sutelkti dėmesį. Tuo tarpu dalis vaikų, kuriems nebuvo pateikta vaizdinė medžiaga, klausydami

emocinių senarijų vaikščiojo po patalpą, muistėsi, barbeno į stalą, apžiūrinėjo ant stalo padėtas tyrimo priemones.

Vaikai, kuriems buvo pateikta vaizdinė medžiaga, rodė susidomėjimą kortelėmis. Pavyzdžiui, vienas iš tiriamųjų komentavo: „oi, koks mielas katinėlis.“ Kitas tiriamasis klausė: „kas nupiešė šiuos piešinėlius?“ Pastebėta, kad tiriamieji, kuriems buvo pateikta vaizdinė medžiaga, labiau atspindėjo emocijas savo veido išraiškomis ir perteikė jas jaustukais. Vienas tiriamasis skaitant scenarijų, kuriame perteikiama liūdesio emocija bei rodant vaizdinę medžiagą susigraudino.

Abiejų grupių tyrimo dalyviai lengviausiai ir greičiausiai įvardijo laimės ir liūdesio emocijas. Prireikė daugiau laiko ir sunkiau sekėsi atpažinti, įvardinti pyktį, baimę ir pasibjaurėjimą. Sunkiausias ir daugiausiai pareikalavęs laiko – neutralios būsenos atpažinimas.

Vaikų gebėjimui suprasti emocijas iš pateiktų žodinių situacijų naudojant vaizdinę medžiagą ir nenaudojant vaizdinės medžiagos įvertinti buvo taikytas Chi kvadrato testas. Rezultatai pateikti 3 lentelėje.

3 lentelė. Pagrindinių emocijų supratimas iš pateiktų žodinių situacijų, naudojant vaizdinę medžiagą ir nenaudojant vaizdinės medžiagos

Teisingai įvardyta emocija	Nepateikta vaizdinė medžiaga	Pateikta vaizdinė medžiaga	χ^2	Df	P
	n (%)	n (%)			
Laimė	5 (83,3)	6 (100)	1,091	1	0,296
Liūdesys	4 (66,7)	6 (100)	2,400	1	0,121
Pyktis	4 (66,7)	4 (66,7)	0,000	1	1,000
Baimė	4 (66,7)	5 (83,3)	0,444	1	0,505
Pasibjaurėjimas	1 (16,7)	2 (33,3)	0,444	1	0,505
Neutrali būseną	0	1 (16,7)	1,091	1	0,296

Iš gautų rezultatų galima matyti, kad vaikai su autizmo spektro sutrikimu, kuriems nebuvo pateikta vaizdinė medžiaga, šiek tiek blogiau suprato emocijas iš pateiktų žodinių situacijų, negu vaikai, kuriems buvo pateikta vaizdinė medžiaga, tačiau reikšmingų skirtumų nenustatyta ($p >$

0,05). Tad tikėtina, kad tiriamieji, kuriems buvo pateikta vaizdinė medžiaga, ir tie, kuriems nebuvo pateikta vaizdinė medžiaga, iš pateiktų žodinių situacijų labai panašiai gebėjo suprasti emocijas.

3.4. Bazinių emocijų ekspresyvaus piešimo panaudojant grafines užuominas palyginimas tiriamųjų grupėse

Siekiant atsakyti į iškeltą ketvirtąjį uždavinį, t.y. palyginti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą ir įprastos raidos vaikų bazinių emocijų ekspresyvų piešimą naudojant grafines užuominas, buvo naudota piešimo užduotis. Tiriamųjų buvo paprašyta nupiešti pagrindinį veikėją, kad galėtume pamatyti, koks jis laimingas, liūdnas, piktas, išsigandęs, pasišlykštėjęs.

Pastebėta, jog dalis vaikų su autizmo spektro sutrikimu prieš pavaizduodami emocijas popieriaus lape tarsi parepetuodavo išreiškdami jas savo veido išraiškomis. Taip pat dalis vaikų „parepetavę“ klausė: „ar taip?“ Buvo vaikų, kurie piešdami klausdavo, ar teisingai vaizduoja emociją, tarsi laukdami pritarimo, kad piešia teisingai.

Keletas įprastos raidos vaikų prieš atlikdami užduotį sakė, jog nemoka labai gražiai piešti. Vienas įprastos raidos tyrimo dalyvis kategoriškai atsisakė piešti pasibjaurėjimo emociją, teigdamas, kad nemoka ir nežino, kaip ją pavaizduoti.

Abiem tiriamųjų grupėms lengviausia buvo pavaizduoti laimės ir liūdesio emocijas. Dažniausiai emocijoms ekspresyviai vaizduoti vaikai naudojo grafines veido išraiškos užuominas, o laikysenos ir konteksto užuominas naudojo mažiau.

Vaikų su autizmo spektro sutrikimu ir įprastos raidos vaikų bazinių emocijų ekspresyviam piešimui – naudojant grafines užuominas įvertinti buvo taikytas Chi kvadrato testas. Rezultatai pateikti 4 lentelėje.

4 lentelė. Įprastos raidos vaikų ir autizmo spektro sutrikimą turinčių vaikų ekspresyvus piešimas panaudojant grafines užuominas

Naudotos grafinės užuominos (veido išraiška, laikysena, kontekstas)	Įprastos raidos vaikai	Vaikai su autizmo spektro sutrikimu	χ^2 ;	Df	P
<i>Pavaizduota veido išraiška, išreiškianti</i>	n (%)	n (%)			
Laimę	20 (100)	12 (100)			-

4 lentelės tęsinys

Liūdesį		20 (100)	12 (100)			-
Pyktį		18 (90)	12 (100)	1,280	1	0,258
Išgąstį		18 (90)	11 (91,7)	0,025	1	0,876
Pasibjaurėjimą	Pavaizdavo	19 (95)	11 (91,7)	2,276	2	0,321
	Atsisakė piešti	1 (5)	- (-)			
<i>Pavaizduota laikysena, išreiškianti</i>						
Laimę		3 (15)	1 (8,3)	0,305	1	0,581
Liūdesį		3 (15)	1 (8,3)	0,305	1	0,581
Pyktį		3 (15)	1 (8,3)	0,305	1	0,581
Baimę		4 (20)	1 (8,3)	0,774	1	0,379
Pasibjaurėjimą	Pavaizdavo	1 (5)	- (-)	1,280	2	0,527
	Atsisakė piešti	1(5)	- (-)			
<i>Pavaizduotas kontekstas, išreiškiantis</i>						
Laimę		3 (15)	2 (16,7)	0,016	1	0,900
Liūdesį		3 (15)	2 (16,7)	0,016	1	0,900
Pyktį		2 (10)	3 (25)	1,280	1	0,258
Baimę		3 (15)	3 (25)	0,492	1	0,483
Pasijaurėjimą	Pavaizdavo	1(5)	- (-)	1,280	2	0,527
	Atsisakė piešti	1 (5)	- (-)			

Lyginant abiejų grupių vaikų ekspresyvų piešimą panaudojant grafines užuominas, tyrimo rezultatai parodė, kad įprastos raidos vaikai šiek tiek dažniau naudojo veido išraišką pasibjaurėjimui perteikti, laikyseną – laimei, liūdesui, pykčiui, baimei, pasibjaurėjimui išreikšti ir kontekstą –

pasibjaurėjimui išreikšti. Tačiau vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimą, šiek tiek dažniau naudojo veido išraišką pykčiui, baimei perteikti ir kontekstą – laimei, liūdesui, pykčiui, baimei išreikšti. Tačiau šie skirtumai nėra dideli ir nėra statistiškai reikšmingi, nes $p > 0,05$. Tad galima manyti, kad įprastos raidos vaikai ir autizmo spektro sutrikimą turinys vaikai emocijas piešiniuose išreiškia panašiai, panaudodami šias grafines užuominas: veido išraišką, laikyseną ir kontekstą.

4. REZULTATŲ APTARIMAS

Šiame tyrime buvo siekta palyginti įprastos raidos ir autizmo spektro sutrikimą turinčių vaikų emocijų supratimo ir ekspresyvaus piešimo ypatumus. Norėta palyginti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą ir įprastos raidos vaikų pagrindinių emocijų atpažinimą iš veido išraiškų. Siekta palyginti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą ir įprastos raidos pagrindinių emocijų supratimą iš pateiktų žodinių situacijų. Buvo lyginamas vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, pagrindinių emocijų supratimas iš pateiktų žodinių situacijų naudojant vaizdinę medžiagą ir nenaudojant vaizdinės medžiagos. Buvo siekta palyginti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą ir įprastos raidos vaikų bazinių emocijų ekspresyvų piešimą naudojant grafines užuominas.

Pirmiausiai buvo įgyvendinamas pirmasis išsikeltas uždavinys – palyginti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą ir įprastos raidos vaikų pagrindinių emocijų atpažinimą iš veido išraiškų. Nors literatūroje yra aptikta tyrimų, kurie patvirtina (Bolte & Poustka, 2003, Berggren et al., 2016, Griffiths et al., 2017, Pan et al., 2017), jog vaikai su autizmo spektro sutrikimu negeba atskirti ir atpažinti pagrindinių emocijų iš veido išraiškų (cit. Song & Hakoda, 2018), tačiau gauti tyrimo rezultatai atskleidžia, kad autizmo spektro sutrikimą turintys, ir įprastos raidos vaikai gebėjo atpažinti visas pagrindines emocijas iš pateiktų veido išraiškų. Taip pat aptikta tyrimų (Capps, Yiriya & Sigman, 1992, Gepner, Deruelle & Grynfeldt, 2001, Ozonoff, Pannington & Rogers, 1990), kurie patvirtina gautus tyrimo rezultatus ir nurodo, kad asmenys, turintys autizmo spektro sutrikimą, geba atpažinti pagrindines emocijas iš veido išraiškų (cit. Rump et al., 2009).

Nebuvo pastebėta, jog tarp grupių ženkliai skirtųsi laikas, per kurį vaikai pasirinko emociją atvaizduojantį paveikslėlį. Taip pat nebuvo pastebėta, kad ženkliai skirtųsi užduoties atlikimo laikas atpažįstant skirtingas emocijas (laimę, liūdesį, pyktį ir baimę). Autizmo spektro sutrikimą turintys, ir įprastos raidos vaikai gebėjo atpažinti ir nurodyti tikslinę emociją nedvejodami. Rutherford, Mc Intosh (2007) bei Walsh ir kolegų (2013) atlikti tyrimai pateikia išvadas, jog individai su autizmo spektro sutrikimu suvokia perdėtas emocines veido išraiškas kaip tikroviškas emocijas (cit. Rump et al., 2009). Tad galima manyti, kad gautus rezultatus galėjo lemti tai, jog tiriamiesiems buvo pateikti piešiniai, kuriuose pavaizduota perdėta emocinė veido išraiška. Taip pat labai tikėtina, jog dėl „lubų efekto“ poveikio abiejų grupių tiriamieji gebėjo atlikti užduotį nedvejodami, be klaidų, t.y. gali būti, kad pateikta užduotis buvo pernelyg paprasta tiriamiesiems.

Siekiant įgyvendinti tyrimo tikslą ir atsakyti į antrąjį tyrimo uždavinį – palyginti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, ir įprastos raidos vaikų pagrindinių emocijų supratimą iš pateiktų žodinių situacijų, buvo lyginamas vaikų su autizmo spektro sutrikimu ir įprastos raidos vaikų emocijų suvokimas iš pateiktų žodinių situacijų.

Pastebėta, kad abiejų grupių tyrimo dalyviai lengviausiai ir greičiausiai atpažino laimės ir liūdesio emocijas iš pateiktų žodinių scenarijų. Tai iš dalies patvirtina Hoffner ir Badzinski (1989) teigimą, jog laimės emocija yra lengviausiai atpažįstama tiek įprastos raidos vaikams – tiek turintiems autizmo spektro sutrikimą vaikams (cit. Golan, Gordon, Frickman & Keinan, 2017). Abiejų grupių tiriamieji daugiausiai laiko skyrė neutralios būsenos atpažinimui. Ši būsena buvo sunkiausiai atpažįstama abiejų grupių vaikams. Gross ir Ballif (1991) teigia, kad vaikams atpažinti neutralias veido išraiškas sunku (cit. Herba & Phillips, 2004). Tad galima manyti, kad vaikams gali kilti sunkumų ne vien suvokti neutralią būseną pagal veido išraišką, bet ir ją suprastit iš pateikto žodinio emocinio scenarijaus.

Vis dėlto vaikams, turintiems autizmo spektro sutrikimą, prireikė daugiau laiko pykčiui, baimei ir pasibjaurėjimui įvardinti. Bal ir kolegos (2010) nustatė, kad vaikai su autizmo spektro sutrikimu lėčiau atpažįsta kai kurias emocijas bei selektyviai padaro daugiau klaidų atpažindami pyktį. Ashwin ir kt. (2006), Wright ir kt. (2008) išskiria pasibjaurėjimą kaip sunkiausiai ir lėčiausiai atpažįstamą emociją, o Humhreys ir kolegos nurodo (2007) baimę (cit. Herba & Phillips, 2004).

Atlikus statistinę analizę, lyginant pagrindinių emocijų supratimą iš pateiktų žodinių situacijų tiriamųjų grupėse, gauti rezultatai atskleidė, kad abiejų grupių vaikai labai panašiai suprato laimės, pykčio ir pasibjaurėjimo emocijas. Šiek tiek sėkmingiau įprastos raidos vaikams sekėsi atpažinti liūdesio emociją ir neutralią būseną. Taip pat įprastos raidos vaikai sėkmingiau, negu vaikai su autizmo spektro sutrikimu suprato baimės emociją. Tačiau gauti tyrimo rezultatai atskleidžia, jog reikšmingų skirtumų tarp įprastos raidos vaikų ir autizmo spektro sutrikimą turinčių vaikų emocijų suvokimo iš pateiktų žodinių situacijų nėra. Tad galima manyti, kad abi grupės panašiai gebėjo suprasti emocijas iš pateiktų žodinių situacijų. Nors Golan su kolegomis (2017) atlikto tyrimo gauti rezultatai patvirtino bendrą vaikų su autizmo spektro sutrikimu deficitą atpažįstant ir suprantant emocijas – vaikai su autizmo spektro sutrikimu emocijų atpažinimo užduotis atliko gana prastai, ir atsakymai nebuvo tokie tikslūs, palyginti su jų protinį amžių atitinkančių įprastos raidos vaikų atsakymais (Golan et al., 2017). Vis dėlto Rump ir kolegų (2009) teigimu, jei įvairaus amžiaus asmenims su autizmo spektro sutrikimu suteikiami nedviprasmiški, santykinai prototipiniai dirgikliai ir skiriama pakankamai laiko užduotims atlikti, jų rezultatai atitinka įprastos raidos asmenų rezultatų lygį (Rump et al., 2009).

Pastebėta, kad tyrimo dalyviams pateikus žymėjimo užduotį, papildomų klausimų ar komentarų apie pateiktus emocinius scenarijus buvo sulaukta tik iš vaikų su autizmo spektro sutrikimu grupės. Dalis autizmo spektro sutrikimą turinčių vaikų, skirtingai nuo kontrolinės grupės vaikų, klausydami scenarijų emocijas atspindėjo savo veido išraiškomis ir (arba) perteikė įvairiais jaustukais. Taip pat dalis autizmo spektro sutrikimą turinčių tiriamųjų, išklausę emocinį scenarijų dalinosi savo patirtimi. Galima daryti prielaidą, jog aktyvus klausymas, klausimų uždavimas,

dalijimasis savo pastebėjimais, patirtimi, emocijų atspindėjimas veido išraiškomis ir (arba) emocijų perteikimas jaustukais, galėjo palengvinti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, emocijų suvokimą iš pateiktų žodinių scenarijų.

Tad galima manyti, kad gautus tyrimo rezultatus galėjo lemti tai, kad vaikams užduoties metu buvo suteikiami nedviprasmiški, santykinai prototipiniai dirgikliai bei buvo neribojamas užduoties atlikimo laikas. Taip pat vaikų su autizmo spektro sutrikimu pastangos galėjo palengvinti pateiktos užduoties atlikimą.

Trečiasis tyrimo keltas uždavinys buvo palyginti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, pagrindinių emocijų supratimą iš pateiktų žodinių situacijų naudojant vaizdinę medžiagą ir nenaudojant vaizdinės medžiagos. Kadangi vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, mokymosi, socialinio ugdymo metu yra naudojama vaizdinė medžiaga, padedanti jiems suprasti pateiktą informaciją bei palengvinanti tarpusavio komunikaciją, buvo manoma, kad vaikams pateikiamos darbo autorės nupieštos kortelės, perteikiančios žodines situacijas, padės geriau suprasti emocijas.

Tiek vaikai su autizmo spektro sutrikimu, kuriems buvo pateikta vaizdinė medžiaga, tiek tie vaikai, kuriems nebuvo pateikta vaizdinė medžiaga, lengviausiai ir greičiausiai įvardijo laimės ir liūdesio emocijas. Tyrimo dalyviams prireikė daugiau laiko ir sunkiau sekėsi atpažinti pyktį, baimę ir pasibjaurėjimą. Sunkiausias ir daugiausiai pareikalavęs laiko – neutralios būsenos atpažinimas.

Atlikus statistinę duomenų analizę ir palyginus vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, kuriems buvo pateikta vaizdinė medžiaga ir kuriems tokia medžiaga nebuvo pateikta, emocijų suvokimą, gauti rezultatai atskleidžia, kad vaikai, kuriems buvo skaitomi emociniai scenarijai ir papildomai pateikiama vaizdinė medžiaga, šiek tiek geriau suprato emocijas iš žodinių situacijų.

Pastebėta, jog atliekant šią užduotį, dalis vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, kuriems nebuvo pateikta vaizdinė medžiaga, klausydami emocinius scenarijus, vaikščiojo po patalpą, muistėsi, barbeno į stalą, apžiūrinėjo ant stalo padėtas tyrimo priemones. O vaikai, kuriems buvo pateikta vaizdinė medžiaga, rodė susidomėjimą kortelėmis. Pastebėta, kad tiriamieji, kuriems buvo pateikta vaizdinė medžiaga, labiau atspindėjo emocijas veido išraiškomis ir perteikė jas jaustukais. Tad galima daryti prielaidą, jog tiriamiesiems, kuriems buvo skaitomi emociniai scenarijai ir papildomai pateikiama vaizdinė medžiaga, buvo lengviau sutelkti dėmesį ir tikėtina, kad tai galėjo palengvinti vaikų su autizmo spektro sutrikimu emocijų suvokimą.

Tačiau tyrimo rezultatai atskleidė, jog reikšmingų statistinių skirtumų tarp vaikų, kuriems buvo pateikta vaizdinė medžiaga ir kuriems nebuvo pateikta vaizdinė medžiaga, nebuvo rasta. Tad tikėtina, kad tiriamieji, kuriems buvo pateikta vaizdinė medžiaga ir kuriems nebuvo pateikta vaizdinė medžiaga, labai panašiai gebėjo suprasti emocijas iš pateiktų žodinių situacijų.

Paskutinis tyrimo uždavinys – palyginti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, ir įprastos raidos vaikų bazinių emocijų ekspresyvų piešimą naudojant grafines užuominas.

Tyrimo metu pastebėta, jog dažniausiai abiejų grupių vaikai emocijoms ekspresyviai pavaizduoti vaikai naudojo grafines veido išraiškos užuominas, laikysenos ir konteksto užuominas – mažiau.

Abiems tiriamųjų grupėms lengviausia buvo pavaizduoti laimės ir liūdesio emocijas. Vaizduojant laimės ir liūdesio emocijas tiek vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimą, tiek įprastos raidos vaikai emocijoms pavaizduoti daugiausiai naudojo veido išraiškos grafines užuominas. Panašiai Brehet, Baldy ir Picard (2009) teigia, kad liūdesio ir laimės emocijoms išreikšti vaikams dėl šių emocijų paprastumo pakanka nupiešti tik veido išraišką. Galima manyti, kad dėl šios priežasties abiejų grupių tiriamieji daugiau naudojo veido išraiškos grafines užuominas, atvaizduodami laimę ir liūdesį.

Tyrimo metu pastebėta, jog dalis vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, prieš pavaizduodami emocijas popieriaus lape, tarsi parepetuodavo išreikšdami jas savo veido išraiškomis. Tikėtina, kad vaikų mėginimas atspindėti, išreikšti emocijas veido išraiškomis dirbtinai galėjo palengvinti jų pavaizdavimą naudojant grafines veido užuominas.

Atlikus duomenų statistinę analizę ir palyginus vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, ir įprastos raidos vaikų pagrindinių emocijų ekspresyvų piešimą panaudojant grafines išraiškos užuominas, pastebėta, kad įprastos raidos vaikai šiek tiek dažniau naudojo veido išraišką pasibjaurėjimui perteikti, laikyseną – laimei, liūdesiui, pykčiui, baimei, pasibjaurėjimui išreikšti ir kontekstą – pasibjaurėjimui išreikšti. Tačiau vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimą, šiek tiek dažniau naudojo veido išraišką pykčiui, baimei perteikti ir kontekstą – laimei, liūdesiui, pykčiui, baimei išreikšti.

Vis dėlto gauti tyrimo rezultatai atskleidžia, jog reikšmingų skirtumų tarp abiejų grupių grafinių užuominų panaudojimo ekspresyviuose piešiniuose nebuvo rasta. Taigi galima manyti, kad tiek įprastos raidos vaikai, tiek autizmo spektro sutrikimą turintys vaikai piešiniuose labai panašiai išreiškia emocijas panaudodami grafines užuominas: veido išraišką, laikyseną ir kontekstą. Tiesa, literatūroje (Jolley, Kelly, Barlow & Jarrold, 2013; Allen, 2008; Picard & Gauthier, 2012) aptinkama teiginių, kad asmenų su autizmo spektro sutrikimu piešiniuose trūksta emocinės išraiškos. Tačiau atlikto tyrimo gauti tyrimo rezultatai prieštarauja vaikų su autizmo spektro sutrikimu aptiktų tyrimų (Cox, 2005, Begeer & et al., 2008) rezultatams, kurie patvirtina daugelio autorių teiginius, jog individų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, piešiniai paprastai nėra emociškai išraiškingi.

Jolley ir kolegų (2013) teigimu, protinio amžiaus skirtumai, o ne autizmo spektro sutrikimo bruožai yra pagrindinis lemiantis vaikų su autizmo spektro sutrikimu išraiškingo piešimo veiksnys. Taigi galima manyti, kad tokius tyrimo rezultatus galėjo lemti vaikų su autizmo spektro sutrikimu protinis amžius.

Taip pat Baron – Cahen (2008) nurodo, jog vaikai su autizmo spektro sutrikimu ugdymo įstaigose bei per kitas mokymosi programas mokosi socialinių įgūdžių ir emocijų supratimo. Mokymo medžiagoje, esančioje emocijų mokymo paketuose, paprastai yra pateikiami vaizdiniai veido išraiškos pavyzdžiai, dėl to dauguma vaikų su autizmo spektro sutrikimu geba pavaizduoti tiesioginę išraišką perteikdami emocijas. Taip pat Kinger ir Dawson (2001) mano, jog vaikai, turintys autizmo spektro sutrikimą, remiasi taisyklėmis grįstu mokymosi metodu (cit. Jolley et al., 2013). Tad galima daryti prielaidą, kad gautus tyrimo rezultatus galėjo lemti vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą taisyklėmis grįsti mokymosi metodai.

4.1. Tyrimo ribotumai ir tolesnių tyrimų gairės

Tyrimo pastebėti keli trūkumai. Pirmiausia reikėtų aptarti tyrimo dalyvavusių tiriamųjų imties dydį. Tyrimo dalyvių imtis ($n = 32$) galėtų būti didesnė, kad būtų gauti patikimesni duomenys bei juos apibendrinus būtų pateiktos tikslesnės išvados. Antra, reiktų įsitikinti darbo autorės parengtų kortelių, kurios skirtos padėti vaikams perteikti emocinius scenarijus, patikimumu. Tyrimo buvo naudojamas patogiosios imties sudarymo būdas, atrenkant tiriamuosius Vilniaus „Sietuvos“ progimnazijoje, Panevėžio autizmo spektro sutrikimą turinčių vaikų dienos centre ir Lietuvos autizmo asociacijos „Lietaus vaikai“ vasaros stovykloje. Šį metodą būtų naudinga pakeisti į atsitiktinės atrankos būdą.

Ateityje būtų naudinga atlikti išsamesnius tyrimus tiksliau parenkant tiriamųjų grupę. Taip pat būtų naudinga atlikti tyrimus su didesne tiriamųjų grupe. Būtų tikslinga tiriamųjų vaikų su autizmo spektro sutrikimu tėvams pateikti demografinę anketą, kuri suteiktų žinių apie tai – ar vaikas lanko mokyklą ar ne, jei lanko, nuo kelių metų pradėjo lankyti, ar turi brolių, seserų ir panašiai. Taip pat vertėtų ištirti vaikų su autizmo spektro sutrikimu protinį amžių. Visi anksčiau minėti veiksniai gali turėti įtakos tyrimo rezultatams. Būtų naudinga atlikti palyginamąjį vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, ir įprastos raidos vaikų tyrimą, kurio metu būtų analizuojami emocijų suvokimo ir ekspresyvaus piešimo ypatumai apimant laikotarpį nuo ankstyvosios vaikystės iki paauglystės.

Atsižvelgiant į tai, jog manoma, kad pirmoje užduotyje (piešiniai išreiškiantys emocijas išraiškas) buvo pasiektas „lubų efekto“ poveikis, dėl šios priežasties būtų vertinga tolimesniuose tyrimuose dalyviams pateikti ne vien perdėtus emocinių išraiškų veidus, bet ir subtilesnius, kad būtų galima pamatyti pokyčius. Pažymėtina, jog tyrimo metu nebuvo ribojamas užduočių atlikimo laikas, ir manoma, kad tai galėjo turėti įtakos vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, emocijų

supratimui, tad ateityje būtų vertinga išmatuoti užduoties atlikimo trukmę. Taip pat siekiant, kad būtų matomi vykstantys pokyčiai, siūloma atlikti longitudinalinį tyrimą.

IŠVADOS

1. Įprastos raidos vaikų ir autizmo spektro sutrikimą turinčių vaikų pagrindinių emocijų atpažinimas iš veido išraiškų nesiskiria.
2. Įprastos raidos vaikų ir autizmo spektro sutrikimą turinčių vaikų pagrindinių emocijų supratimas iš pateiktų žodinių situacijų ženkliai nesiskiria.
3. Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, pagrindinių emocijų suvokimas iš pateiktų žodinių situacijų naudojant vaizdinę medžiagą ir nenaudojant vaizdinės medžiagos šioje imtyje ženkliai nesiskiria.
4. Vaikų, turinčių autizmo spektro sutrikimą, ir įprastos raidos vaikų bazinių emocijų ekspresyvus piešimas panaudojant grafines užuominas ženkliai nesiskiria.

LITERATŪRA

Aksoy, F. (2018). Severity Levels of Autism, Social Interaction Behaviours and School Adjustment of Pre-School Children with Autism Spectrum Disorder. *International Journal of Early Childhood Special Education*, 10(1), 1–10.

Aleksandrovich, M. & Zoglowek, H. H. Z. N. (2014). Autistic Spectrum Disorders and Creativity: Comparative Study of the Art Works. *Journal of Elementary Education / Revija Za Elementarno Izobraževanje*, 7(3/4), 5–16.

Allen, M. (2008). Brief Report: Decoding Representations: How Children with Autism Understand Drawings. *Journal of Autism & Developmental Disorders*, 39(3), 539–543.

American Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders. 5th ed. Arlington, VA: *American Psychiatric Association*, 2013.

Bagdonas, A., Bliumas, R. (2019). Aiškinamasis psichologijos terminų žodynas. *Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, Vilnius*, 75.

Baio, J., Wiggins, L., Christensen, D. L., Maenner, M. J., Daniels, J., Warren, Z., Pettygrove, S. (2018). Prevalence of Autism Spectrum Disorder Among Children Aged 8 years – Autism and Developmental Disabilities Monitoring Network, 11 Sites, United States, 2014. *MMWR Surveillance Summaries*, 67 (6), 1-23.

Batty, M., & Taylor, M. J. (2006). The development of emotional face processing during childhood. *Developmental Science*, 9 (2), 207-220.

Brechet, C., & Jolley, R. P. (2014). The Roles of Emotional Comprehension and Representational Drawing Skill in Children's Expressive Drawing. *Infant and Child Development*, 23(5), 457–470.

Brechet, C. (2017). Children's Recognition of Emotional Facial Expressions Through Photographs and Drawings. *Journal of Genetic Psychology*, 178 (2), 139 – 146.

Brechet, C., Baldy, R., & Picard, D. (2009). How does Sam feel? Children's labelling and drawing of basic emotions. *The British Journal Of Developmental Psychology*, 27 (3), 587– 606.

Ekman, P. (1999). Basic emotions, in Tim Dalgleish, Mick Power (eds.), *Handbook of cognition and emotion*, New York: *John Wiley & Sons Ltd.*, 45–60.

Falkmer, M., Black, M., Tang, J., Fitzgerald, P., Girdler, S., Leung, D., Falkmer, T. (2016). Local visual perception bias in children with high-functioning autism spectrum disorders; do we have the whole picture? *Developmental Neurorehabilitation*, 19(2), 117–122.

Geogiades, S., Szatmari, P., Duku, E., Zwaigenbaum, L., Bryson, S., Roberts, W., Thompson, A. (2011). Phenotypic Overlap between Core Diagnostic Features and

Emotional/Behavior Problems in Preschool Children with Autism Spectrum Disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 41 (10), 1321-1329.

Giménez-Dasí, M., Quintanilla, L., & Lucas-Molina, B. (2018). Scripts or Components? A Comparative Study of Basic Emotion Knowledge in Roma and Non-Roma Children. *Early Education & Development*, 29(2), 178–191.

Golan, O., Gordon, I., Fichman, K., & Keinan, G. (2017). Specific Patterns of Emotion Recognition from Faces in Children with ASD: Results of a Cross-Modal Matching Paradigm. *Journal of Autism & Developmental Disorders*, 48(3), 844–852.

Herba, C., & Phillips, M. (2004). Development of facial expression recognition from childhood to adolescence: behavioral and neurological perspectives. *Journal of Child Psychology & Psychiatry*, 45 (7), 1185-1198.

Jolley, R. P., Fenn, K., & Jones, L. (2004). The development of children's expressive drawing. *British Journal of Developmental Psychology*, 22(4), 545–567.

Jolley, R. P., O'Kelly, R., Barlow, C. M., & Jarrold, C. (2013). Expressive Drawing Ability in Children with Autism. *British Journal of Developmental Psychology*, 31(1), 143–149.

Jolley, R., (2010). Children & Pictures: Drawing and Understanding. *International Journal of Art & Design Education*, 28(3), 319–320.

LaForge, C., Perron, M., Roy-Charland, A., Roy, E. M., & Carignan, I. (2018). Contributing to Children's Early Comprehension of Emotions: A Picture Book Approach. *Canadian Journal of Education*, 41 (1), 301-328.

Lindquist, K. A., & Barrett, L. F. (2008). Constructing emotion: the experience of fear as a conceptual act. *Psychological Science*, 19(9), 898–903.

Low, H. M., & Lee, L. W. (2011). Teaching of Speech, Language and Communication Skills for Young Children with Severe Autism Spectrum Disorders: What Do Educators Need to Know? *New Horizons in Education*, 59(3), 16–27.

Myers, G. D. (2008). Psichologija. *Poligrafija ir informatika, Kaunas*, 205, 631, 653.

Nelson, P. L., Martin, S. S., & Baldwin, V. G. (1998). Drawing Skills and Science Concepts in Young Children: A Study of Relationships. *Studies in Art Education*, 39(3), 262–269. doi.org/10.2307/1320368.

Paužienė, E. (2005). Psichologija studentui, *Kaunas: Technologija*, 146.

Picard, D., & Gauthier, C. (2012). The Development of Expressive Drawing Abilities during Childhood and into Adolescence. *Child Development Research*, 1–7.

Rump, K. M., Giovannelli, J. L., Minshew, N. J., & Strauss, M. S. (2009). The development of emotion recognition in individuals with autism. *Child Development*, 80(5), 1434–1447.

Soyol, M. (2001). Children's drawings of emotional faces. *British Journal of Developmental Psychology*, 19(4), 493.

Song, Y., & Hakoda, Y. (2018). Selective Impairment of Basic Emotion Recognition in People with Autism: Discrimination Thresholds for Recognition of Facial Expressions of Varying Intensities. *Journal of Autism & Developmental Disorders*, 48(6), 1886–1894.

Thompson, T. (2013). Autism Research and Services for Young Children: History, Progress and Challenges. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 26(2), 81–107.

TLK-10-AM. Tarptautinės statistinės ligų ir sveikatos sutrikimų klasifikacijos, dešimtas pataisytas ir papildytas leidimas, Australijos modifikacija. Sisteminis ligų sąrašas. *Vilnius: Vaistų žinios*; 2011.

Žukauskienė, R. (2012). Raidos psichologija: integruotas požiūris. *Margi raštai, Vilnius*, 244- 245, 253 -254.

SANTRAUKA

Skirmantė Labarauskaitė. *Vaikų su autizmo spektro sutrikimu emocijų supratimo ir ekspresyvaus piešimo ypatumai.* Konsultavimo psichologijos studijų programos magistro baigiamasis darbas. Darbo vadovė doc. dr. Liana Brazdeikienė. Klaipėdos universitetas: Klaipėda, 2021 – 50 psl.

Autizmo spektro sutrikimas šiuo metu vis didesnę susidomėjimą kelianti sritis, dėl savo sampratos ir pačio sutrikimo įvairiapusiškumo ir savitumo. Nors šis sutrikimas šiuo metu kelia didelį tyrėjų susidomėjimą, tačiau neaiškumų ir pieštaramų vis dar kyla. Dažniausiai prieštaravimai kyla ar autizmo spektro sutrikimą turintys vaikai iš tikrųjų pasižymi nepažeistu gebėjimu atpažinti emociinę veido išraišką. Nors reikia pažymėti, kad mokslinėje literatūroje ekspresyvus piešimas yra palyginti mažai tyrinėta sritis. Kadangi kyla prieštaravimai bei trūksta tyrimų vaikų su autizmo spektro sutrikimu atžvilgiu, yra keliamas darbo tikslas – palyginti įprastos raidos ir autizmo spektro sutrikimą turinčių vaikų emocijų supratimo ir ekspresyvaus piešimo ypatumus. Šiame tyrime dalyvavo 32 vaikai, Vilniaus „Sietuvos“ progimnazijos pirmos – ketvirtos klasės mokiniai ir Panevėžio Autizmo spektro sutrikimą turinčių vaikų dienos centro bei Lietuvos Autizmo asociacijos „Lietaus vaikai“ vasaros stovyklos 7 – 11 metų amžiaus vaikai turintys autizmo spektro sutrikimą. Tiriamųjų amžius svyravo nuo 7 iki 11 metų. Tyrime dalyvavo 12 vaikų su autizmo spektro sutrikimu ir 20 vaikų su įprasta raida. Vaikų pagrindinių emocijų išraiškų atpažinimui tirti buvo naudoti Brechet (2017) piešiniai, išreiškiantys veido emocijas išraišką, pagrindinių emocijų supratimui iš pateiktų žodinių situacijų tirti buvo naudota Brechet, Baldy ir Picard (2009) žymėjimo užduotis ir pagrindinių emocijų ekspresyviai piešimui tirti buvo naudota Brechet, Baldy ir Picard (2009) piešimo užduotis. Gauti tyrimo rezultatai atskleidžia, kad tiek vaikai su autizmo spektro sutrikimu, tiek su įprasta raida gebėjo atpažinti visas pagrindines emocijas iš pateiktų veido išraiškų. Taip pat nebuvo rasta reikšmingų skirtumų tarp vaikų su įprasta raida ir su autizmo spektro sutrikimu emocijų suvokimo iš pateiktų žodinių situacijų. Nebuvo aptikta reikšmingų skirtumų tarp vaikų su autizmo spektro sutrikimu, kuriems buvo pateikta vaizdinė medžiaga ir kuriems nebuvo pateikta vaizdinė medžiaga. Nebuvo rasta reikšmingų skirtumų tarp abiejų grupių grafinių užuominų panaudojimo ekspresyviuose piešiniuose.

Pagrindiniai žodžiai: vaikai su autizmo spektro sutrikimu, emocijų supratimas, ekspresyvus piešimas.

Darbo struktūra susideda iš šių dalių: titulinis lapas, turinys, įvadas, literatūros apžvalga, tyrimo metodika, tyrimo rezultatai, tyrimo aptarimas, išvados, literatūra, santraukos (lietuvių ir anglų kalbomis), priedai.

SUMMARY

Skirmantė Labarauskaitė. *Perception of emotions and expressive drawing in children with Autism Spectrum Disorder.* Master Thesis in Psychology. Supervisor doc. dr. Liana Brazdeikienė. Klaipėdos University: Klaipėda, 2021 – 50 p.

Autism spectrum disorder is currently an area of growing interest, due to its concept, the variety and uniqueness of the disorder itself. Although this disorder is currently of great interest to researchers, uncertainties and contradictions are still emerging. Common controversy is whether children with Autism spectrum disorders actually have an intact ability to recognize emotional facial expressions. Also in terms of expressive drawing, expressive drawing is currently a relatively little-studied field in the scientific literature. Due to contradictions and lack of research on children with Autism spectrum disorder, the aim of the work is to compare peculiarities of understanding emotions and expressive drawing of children with normal development and children with Autism spectrum Disorder. This study involved 32 children, first to fourth grade students of Vilnius „Sietuvos“ Progymnasium, children 7 – 11 years of age from the Panevėžys Day Center for Children with Autism spectrum disorder and the Lithuanian Autism Association „Lietaus vaikai“ Summer Camp. The age of the subjects ranged from 7 to 11 years. The study included 12 children with Autism spectrum disorder and 20 children with normal development. Brechet's (2017) drawings expressing emotional face expressions were used to explore the recognition of children's main emotional expressions, Brechet, Baldy, and Picard's (2009) notation task was used to explore understanding of key emotions from presented verbal situations and the drawing task of Brechet, Baldy, and Picard (2009) was used to explore the expressive drawing of key emotions. The results of the study reveal that both children with Autism spectrum disorder and with normal development were able to recognize all the main emotions from the presented facial expressions. Also, no significant differences were found between children with normal development and those with Autism spectrum disorder in their perception of emotions from the presented verbal situations. No significant differences were found between children with Autism spectrum disorder who were provided with visual material and those who were not provided with visual material. No significant differences were found between the two groups in the use of graphical cues in expressive drawings.

Keywords: children with Autism Spectrum Disorder, emotion perception, expressive drawing.

The paper of master thesis consists of the following parts: front page, content, introduction, literature review, methods, results, discussion, conclusions, references, summary (in Lithuanian and English languages) and appendixes.

PRIEDAI

1 PRIEDAS. TIRIAMŪJŲ PASISKIRSTYMAS

1 lentelė. Tiriamųjų pasiskirstymas pagal raidos ypatumus, amžių ir lytį.

		Vaikai su ASS	Vaikai su įprasta raida	Iš viso:
Lytis	Berniukų	11(34,4%)	9(28,1%)	20(62,5%)
	Mergaičių	1(3,1%)	11(34,4%)	12(37,5%)
	Iš viso:	12(37,5%)	20(62,5%)	32(100%)
Amžius	7	2(6,2%)	6(18,8%)	8(25%)
	8	2(6,2%)	3(9,4%)	5(15,6%)
	9	2(6,2%)	6(18,8%)	8(25%)
	10	3(9,4%)	3(9,4%)	6(18,8%)
	11	3(9,4%)	2(6,2%)	5(15,6%)
	Iš viso:	12(37,5%)	20(62,5%)	32(100%)

2 PRIEDAS. AUTORĖS LEIDIMAS PASINAUDOTI METODIKOMIS

1 pav. Autorės leidimas pasinaudoti emocinių veidų piešiniais, emociniais scenarijais ir piešimo užuotimi.

 Skirmante Labarauskaite <skirmala@gmail.com> 2020-01-27 23:27 ☆ ↩ ⋮
skirta claire.brechet, brechetclaire ▾

Dear Claire Brechet,

I am a student from Klaipeda University, Lithuania and I am writing my master thesis titled: "Visual expression and recognition of emotions in children with ADS drawings". My supervisor for this thesis is Doc. dr. Liana Brazdeikiene.

I would like to ask for your permission to use your study "How does Sam feel?: Children's labelling and drawing of basic emotions" and also the tasks used in the study themselves (labelling and subsequent drawing tasks).

I would like to use and print your work under the following condition: I will use the surveys only for my research study and will not sell or use it with any compensated or curriculum development activities. If these are acceptable condition, please indicate so by replying to me.

Sincerely,
Skirmante Labarauskaite

 Claire Brechet <claire.brechet@univ-montp3.fr> 2020-01-28 11:05 ☆ ↩ ⋮
skirta aš ▾

Dear Skirmante,

Thank you for your interest in this work. No problem, I don't see any objection to you using the same tasks as the ones used in this paper.

Sincerely,
--
Dr Claire Brechet
Maître de Conférences en psychologie du développement
Université Montpellier III

...

 Skirmante Labarauskaite <skirmala@gmail.com> 2020-02-24 21:52 ☆ ↩ ⋮
skirta Claire ▾

Dear Claire Brechet,

Thank you for permission to use your study named "How does Sam feel?: Children's labelling and drawing of basic emotions". If you do not mind I have one more request from you, could I also use your designed drawings of emotional faces used in study "Children's Recognition of Emotional Facial Expressions Through Photographs and Drawings". Also I would appreciate if you could send some of the examples of emotional faces themselves.

Like with other study, would like to use and print your work under the following condition: I will use the surveys only for my research study and will not sell or use it with any compensated or curriculum development activities. If these are acceptable condition, please indicate so by replying to me.

Sincerely,
Skirmante Labarauskaite

 Claire Brechet <claire.brechet@univ-montp3.fr> 2020-02-24 22:11 ☆ ↩ ⋮
skirta aš ▾

Dear Skirmante,

I confirm that you can use the drawings from this article. Please find here attached the corresponding article (with the 4 drawings presented in Figure 1).

Best regards,
--
Claire Brechet
Maître de Conférences en psychologie du développement
Université Montpellier III

...

3 PRIEDAS. EMOCINIAI SCENARIJAI

2 pav. Tyrimo dalyviams pateikiami emociniai scenarijai.

Laimė. Simas visada svajojo turėti dviratį, kad galėtų pasivažinėti su draugais. Šiandien yra Simo gimtadienis ir jis pakvietė keletą savo draugų į gimtadienio vakarėlį. Draugai įteikė didelę dovaną Simui. Simas išpakuoja dovaną ir pamato ten nuostabų dviratį.

Liūdesys. Simas augina mažą katytę. Kiekvieną vakarą Simas žaidžia su katyte, glosto ir apsikabina. Tačiau vieną vakarą Simas grįžta namo ir neranda savo katytės. Simas visur ieško, bet neranda katytės. Katytė dingo.

Pyktis. Simas dvi valandas kepė sausainius. Kai sausainiai iškepė, Simas juos išėmė iš orkaitės ir padėjo ant palangės, kad atvėstų. Kai Simas nuėjo pasiimti sausainių nuo palangės, pamatė, kad kaimynų šuo numetė sausainius ant žemės ir juos ėda.

Baimė. Simas turi eiti į rūšį pasiimti stiklainį uogienės. Tačiau rūsyje tamsu ir šalta. Simas drąsiai atsidaro rūšio duris ir pradeda leisti laiptais žemyn. Staiga Simas išgirsta keistą triukšmą ir pamato šešėlį atrodantį kaip vaiduoklis.

Pasibjaurėjimas. Simas apsipirkinėja turguje. Mato keletą gražių abrikosų ir Simas pagalvoja, kad jie pukiai tiktų pyragui. Simas atsikanda vieną abrikosą, kad pajautų kokio skonio jie. Tačiau abrikosai pilni kirmėlių. Dabar Simo burnoje baisus skonis.

Neutrali būseną. Simas eina gatve. Šiandien įprasta diena. Simas apie nieką konkrečiau negalvoja.

4 PRIEDAS. DARBO AUTORĖS SUKURTOS KORTELĖS

3 pav. Berniukams pateikiamo emocinio scenarijaus perteikimo kortelėse pavyzdys.

Laimė. Simas visada svajojo turėti dviratį, kad galėtų pasivažinėti su draugais. Šiandien yra Simo gimtadienis ir jis pakvietė keletą savo draugų į gimtadienio vakarėlį. Draugai įteikė didelę dovaną Simui. Simas išpakuoja dovaną ir pamato ten nuostabų dviratį.

4 pav. Mergaitėms pateikiamo emocinio scenarijaus perteikimo kortelėse pavyzdys.

Pasibjaurėjimas. Agnė apsipirkinėja turguje. Mato keletą gražių abrikosų ir Agnė pagalvoja, kad jie puikiai tiktų pyragui. Agnė atsikanda vieną abrikosą, kad pajautų kokio skonio jie. Tačiau abrikosai pilni kirmėlių. Dabar Agnės burnoje baisus skonis.

5 PRIEDAS. INFORMUOTAS SUTIKIMAS

5 pav. Kontrolinės grupės tiriamųjų tėvamas pateikto informuoto sutikimo pavyzdys.

Sveiki,

esu Skirmantė Labaruskaitė, studijuoju Klaipėdos universiteto Konsultavimo psichologijos magistro studijose. Šiuo metu atlieku tyrimą „Vaikų su Autizmo spektro sutrikimu emocijų supratimo ir ekspresyvaus piešimo ypatumai“, kurio tikslas – palyginti įprastos raidos ir Autizmo spektro sutrikimą turinčių vaikų emocijų supratimo ir ekspresyvaus piešimo ypatumus. Šiuo metu mokslinėje literatūroje ekspresyvus (išraiškingas) piešimas yra palyginti mažai tyrinėta sritis. Todėl, labai tikiuosi, sutiksite, kad tyrime dalyvautų Jūsų vaikas ir taip padėsite surinkti daugiau informacijos šia tema.

Tyrimo pradžioje Jūsų vaikui pateiksiu piešinius, kurie išreiškia pagrindines veido emocijas išraiškas bei įvardinus tam tikrą emociją, paprašysiu jo nurodyti atitinkamą veidą. Vėliau perskaitysiu emocinius scenarijus bei vaiko paprašysiu įvardinti, kaip jo manymu, jaučiasi scenarijuje dalyvavęs veikėjas. Ir galiausiai, paskutinėje užduotyje, vaiko paprašysiu nupiešti emociją t. y. pavaizduoti kaip jaučiasi veikėjas. Šis tyrimas vyks individualiai, vaikui patogiu laiku. Visas tyrimas truks iki 30 minučių.

Noriu pabrėžti, kad Jūsų vaiko dalyvavimas tyrime yra laisvanoriškas. Taip pat, bet kuriuo momentu, jis gali atsisakyti dalyvauti tyrime ir jį nutraukti. Noriu užtikrinti, kad visa gauta informacija bus konfidenciali ir apibendrinus naudojama bus tik tyrimo tikslams.

Jei kyla klausimų, susijusių su tyrimu, galite susisiekti su tyrimą atliekančiu asmeniu: Skirmantė Labaruskaitė, el. paštas skirmala@gmail.com.

Jeigu norėtumėte susipažinti su tyrimo rezultatais, pažymėkite apačioje, tam skirtoje vietoje varnelę ir parašykite savo elektroninio pašto adresą. Taip pat prašau pasirašyti, jei sutinkate, jog Jūsų vaikas dalyvaus tyrime.

Prašau informuoti mane apie šio tyrimo rezultatus

El. paštas _____

Sutinku, kad mano vaikas dalyvaus tyrime _____

(parašas)

Iki malonaus,

Skirmantė Labaruskaitė

6 pav. Vaikų su ASS tėvams pateikto informuoto sutikimo pavyzdys.

Sveiki,

esu Skirmantė Labaruskaitė, studijuojau Klaipėdos universiteto Konsultavimo psichologijos magistro studijose. Šiuo metu atlieku tyrimą „Vaikų su Autizmo spkto sutrikimu emocijų supratimo ir ekspresyvaus piešimo ypatumai“, kurio tikslas – palyginti įprastos raidos ir Autizmo spektro sutrikimą turinčių vaikų emocijų supratimo ir ekspresyvaus piešimo ypatumus. Šiuo metu mokslinėje literatūroje ekspresyvus (išraiškingas) piešimas yra palyginti mažai tyrinėta sritis. Todėl, labai tikiuosi, sutiksite, kad tyrime dalyvautų Jūsų vaikas ir taip padėsite surinkti daugiau informacijos šia tema.

Prieš tyrimą bus atliekamas bandomasis neverbalinių gebėjimų testas.

Tyrimo pradžioje Jūsų vaikui pateiksiu piešinius, kurie išreiškia pagrindines veido emocines išraiškas bei įvardinus tam tikrą emociją, paprašysiu jo nurodyti atitinkamą veidą. Vėliau perskaitysiu emocinius scenarijus bei vaiko paprašysiu įvardinti, kaip jo manymu, jaučiasi scenarijuje dalyvavęs veikėjas. Ir galiausiai, paskutinėje užduotyje, vaiko paprašysiu nupiešti emociją t. y. pavaizduoti kaip jaučiasi veikėjas. Šis tyrimas vyks individualiai, vaikui patogiu laiku. Visas tyrimas truks iki 30 minučių.

Noriu pabrėžti, kad Jūsų vaiko dalyvavimas tyrime yra laisvanoriškas. Taip pat, bet kuriuo momentu, jis gali atsisakyti dalyvauti tyrime ir jį nutraukti. Noriu užtikrinti, kad visa gauta informacija bus konfidenciali ir apibendrinus naudojama bus tik tyrimo tikslams.

Jei kyla klausimų, susijusių su tyrimu, galite susisiekti su tyrimą atliekančiu asmeniu: Skirmantė Labaruskaitė, el. paštas skirmala@gmail.com.

Jeigu norėtumėte susipažinti su tyrimo rezultatais, pažymėkite apačioje, tam skirtoje vietoje varnelę ir parašykite savo elektroninio pašto adresą. Taip pat prašau pasirašyti, jei sutinkate, jog Jūsų vaikas dalyvaus tyrime.

Prašau informuoti mane apie šio tyrimo rezultatus

El. paštas _____

Sutinku, kad mano vaikas dalyvaus tyrime _____

(parašas)

Iki malonaus,

Skirmantė Labaruskaitė

6 PRIEDAS. DOVANĒLĒS TIRIAMIESEMS

7 pav. Po tyrimo dovanotas dovanēlēs tyrimo dalībviņams.

